

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ИВАН ВЛАДИМИРОВИЧ ПАВЛИЙ

**ИСТОРИЯ И ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА
ПРОИЗВЕДЕНИЙ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК**

5718.01 – Мировая литература (украинская литература)

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание учёной степени
доктора философии по филологии**

Баку – 2018

Работа выполнена на кафедре теории и практики перевода
Бакинского славянского университета

Научный руководитель: доктор филологических наук, профессор
Асиф Аббас оглы ГАДЖИЕВ

Научный консультант: кандидат филологических наук, профессор
Илько Вакулович КОРУНЕЦ

Официальные оппоненты: доктор филологических наук, профессор
Тамара Мамедали гызы ШЕРИФЛИ

доктор филологических наук, профессор
Низами Таги оглы МАМЕДОВ

Ведущая организация: Кафедра мировой литературы
Бакинского государственного
университета

Защита состоится «___» мая 2018 года в _____ часов на заседании
Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций на
соискание учёной степени доктора наук по филологии и доктора
философии по филологии при Бакинском славянском университете по
адресу: AZ 1014, г. Баку, ул. С.Рустама, 33

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан «___» апреля 2018 года

Учёный секретарь
Диссертационного совета
Д.02.071

доктор наук по филологии,
доцент **Н.Ш.МАМЕДОВ**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Предлагаемая диссертационная работа посвящена исследованию истории и проблем художественного перевода произведений украинской художественной литературы на азербайджанский язык (*украинско-азербайджанского художественного перевода*).

Актуальность темы определяется той важной ролью, которую играет перевод произведений художественной литературы в деле широкого приобщения представителей одного народа к культурным и эстетическим ценностям другого народа, его мировосприятию и духовному миру, его образу жизни. Обеспечивая взаимопонимание, этот перевод содействует взаимоуважению, дружбе и мирному сосуществованию народов, формированию и усвоению общечеловеческих духовных ценностей, и многолетняя история переводов произведений украинской художественной литературы на азербайджанский язык также свидетельствует об их несомненной важности для укрепления прочной дружбы и взаимопонимания между украинским и азербайджанским народами. Поэтому изучение истории и проблем украинско-азербайджанского художественного перевода, являясь той неотъемлемой частью межнационального украинско-азербайджанского культурного процесса, которая способствует развитию и усовершенствованию украинско-азербайджанского художественного перевода, сохраняет свою неизменную важность и актуальность.

С другой стороны, изучение истории и проблем перевода украинской художественной литературы на азербайджанский язык *актуально и в чисто научно-теоретическом плане* в связи с разработкой соответствующих переводоведческих проблем.

Объектом исследования диссертационной работы являются опубликованные азербайджанские переводы произведений украинской художественной литературы и исследовательские работы по истории и проблемам украинско-азербайджанского художественного перевода.

Предметом исследования диссертации являются история украинско-азербайджанского художественного перевода, его аспекты и особенности, связанные с передачей при переводе различных «компонентов смысла», а также очень важный для украинско-азербайджанского художественного перевода вопрос о специфических проблемах, появляющихся в случае «опосредствованного перевода».

Целью исследования является изучение истории и методологических, семантических и поэтических аспектов украинско-азербайджанского художественного перевода.

Задачи исследования состоят в (1) систематизированном описании в хронологическом порядке публикаций (*историческом обзоре*) всей совокупности опубликованных азербайджанских переводов произведений украинской художественной литературы и общих выводах относительно истории украинско-азербайджанского художественного перевода; (2) изучении *проблемы «опосредствованного перевода»*; (3) изучении с использованием *системного переводоведческого подхода* ряда проблем украинско-азербайджанского художественного перевода, как связанных с проблемой передачи лексических значений, так и относящихся к передаче при переводе «компонентов смысла» текста, кодирующихся на более высоких уровнях иерархии языковых знаков (уровнях словосочетаний, предложений и текстов).

Методами исследования, использованными в диссертационной работе, являются как общие методы систематизации (использованные в историческом обзоре), так и методы переводоведческого анализа. В частности, при изучении проблем передачи в украинско-азербайджанском художественном переводе лексических значений и «компонентов смысла», кодирующихся на уровнях словосочетаний, предложений и текстов (главы II и III), используется такая методология современного переводоведения, как *системный переводоведческий подход* к анализу перевода.

Научная новизна настоящей работы определяется тем, что в ней впервые системный переводоведческий подход последовательно применяется к изучению *украинско-азербайджанского художественного перевода*, в результате чего удалось выделить и рассмотреть некоторые из проблем перевода, которые специфичны именно для художественного перевода между славянскими и тюркскими языками (проблема передачи коннотативных значений, культурологические проблемы перевода). Поскольку в данной работе рассмотрены вопросы передачи в украинско-азербайджанском художественном переводе «компонентов смысла» текста, кодирующихся на разных уровнях иерархии языковых знаков, то в ней намечен путь и в известной мере реализованы возможности всестороннего системного анализа перевода (затрагивающего как лингвистические, так и литературоведческие и культурологические его аспекты).

Теоретическое значение исследования заключается в том, что в нём впервые затрагиваются некоторые из тех теоретических проблем славянско-тюркского перевода, которые выходят за рамки широко изученных проблем, характерных для художественного перевода между языками индоевропейской семьи, что позволяет сделать новые выводы и обобщения. С другой стороны, исследование представляется полезным и в связи с задачами улучшения практической работы переводчиков по художественному переводу произведений украинской художественной литературы на азербайджанский язык; диссертация может быть использована и при преподавании переводоведческих предметов, украинского языка и литературы, а также вопросов украинско-азербайджанских связей. Этим определяется **практическое значение** данного исследования.

На защиту выносятся следующие положения диссертации:

1. В ходе истории украинско-азербайджанского художественного перевода, начало которой приходится на 30-е годы XX века, были переведены произведения более двухсот украинских писателей и в работе над этими переводами принимали участие более ста азербайджанских литераторов, включая самых выдающихся представителей азербайджанской культуры. В типологическом аспекте этот процесс отражает эволюцию украинско-азербайджанских литературных связей и переводоведческой мысли.

2. Одной из самых важных проблем украинско-азербайджанского художественного перевода является проблема «опосредствованного» перевода. Хотя имеется целый ряд примеров низкого качества перевода, связанного именно с использованием русского перевода-«посредника», но эту проблему не следует преувеличивать, и каждый «опосредствованный» перевод следует изучать и оценивать просто как литературно-переводческий факт, поскольку определяющей для качества художественного перевода является «степень адекватности» передачи полного плана содержания текста, а в обеспечении этой адекватности решающей является роль личности переводчика.

3. При передаче в украинско-азербайджанском художественном переводе денотативного значения лексемы (точнее, концептемы) текста оригинала в ряде случаев важно учитывать прагматический фактор. При переводе собственных имён и названий, который осуществляется путём транскрипции/транслитерации, на первый план выходят орфографические проблемы и прагматический фактор. При

переводе слов, обозначающих реалии, важным прагматическим моментом является обеспечение того, чтобы восприятие экспликации в переводе денотативного значения слова-реалии не оказало отрицательного влияния на восприятие читателями перевода более важных компонентов смысла текста.

4. В украинско-азербайджанском художественном переводе оптимальная передача коннотативных значений лексем (точнее, концептем) текста оригинала не может быть достигнута без должного учёта национальных культурно-эмоциональных особенностей народов – носителей языка оригинала и языка перевода. Поэтому специфика украинско-азербайджанского художественного перевода (это касается и славянско-тюркского художественного перевода вообще) состоит в том, что для обеспечения адекватного восприятия читателями перевода коннотативных значений оригинала переводчику следует в первую очередь учитывать общий стиль текста оригинала, а не стремиться передавать коннотации отдельных украинских лексем.

5. Ввиду того, что для тюркских языков типичным является фиксированный порядок слов, в котором определение предшествует определяемому, а в славянских языках порядок слов относительно свободен, для оптимальной передачи смысла на уровне предложений важным является использование специальных приёмов для передачи и сложносочинительных, и, особенно, сложноподчинительных связей.

6. При переводе художественных (особенно стихотворных) текстов от переводчика требуется мастерство в передаче «литературоведческих» (в частности, «поэтических») компонентов смысла, связанных с передачей образов, характеров и звукового ряда произведения-оригинала. Здесь исключительно большую роль играет авторская личность переводчика и его фоновые знания. Можно отметить в этой связи особенно удачные переводы, принадлежащие Аббасу Абдулле и Микаилу Рзагулузаде.

7. В случае украинско-азербайджанского (и, более общо, славянско-тюркского) художественного перевода особо сложные культурологические проблемы возникают в связи с историческими и религиозными различиями, характерными для всей культурной жизни этих народов. В связи с этим при передаче «культурологических компонентов смысла» текста оригинала может возникать альтернатива выбора между достаточно полной передачей «фона реалий» и передачей содержащихся в произведении-оригинале «вечных

смыслов». От переводчика требуется достижение гармонического сочетания передачи этих двух сторон, и при этом заранее нельзя отдать предпочтение тому или иному выбору альтернативы.

Апробация исследования. Основные положения диссертации докладывались на международных конференциях и симпозиумах и были изложены автором в ряде статей, напечатанных в азербайджанских и иностранных научных журналах.

Структура диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **введении** отмечаются актуальность темы, научная новизна и теоретическое и практическое значение данной работы, описываются предмет, задачи и методы исследования, а также те положения диссертации, которые выносятся на защиту.

Первая глава («Вопросы истории и теории перевода украинской художественной литературы на азербайджанский язык») состоит из трёх разделов.

В **первом разделе** («История перевода украинской художественной литературы на азербайджанский язык») даётся исторический обзор (в хронологическом порядке) опубликованных азербайджанских переводов украинской художественной литературы; подводятся общий итог истории публикаций азербайджанских переводов украинских литературных произведений.

По имеющимся сведениям, до советского времени вообще не было каких-либо опубликованных переводов произведений украинской художественной литературы на азербайджанский язык.¹ Политика Российской империи, в составе которой находились тогда и Украина, и Азербайджан, постоянно была направлена на подавление роста национального самосознания обоих народов и на препятствование их культурному сближению, однако с утверждением советской власти правящая коммунистическая партия, провозглашающая идеи «пролетарского интернационализма» и «сближения наций», перешла к более гибкой пропагандистской политике «дружбы народов», и

¹ Abbas Abdulla. Azərbaycan Ukrayna ədəbi əlaqələri. Bakı: Yazıcı, 1982, с.61, 66.

начиная с 30-х годов прошлого века, строго в рамках проводимой коммунистической партией национально-культурной политики, произведения украинской художественной литературы уже начинают регулярно переводиться на азербайджанский язык.

По числу переводов его произведений на азербайджанский язык ведущее место среди всех украинских писателей бесспорно занимает великий украинский поэт Тарас Шевченко. Первая книга азербайджанских переводов его произведений (выполненных выдающимися азербайджанскими поэтами А.Джавадом и М.Мушвигом) вышла под названием «Kobzar» в 1934 году. После Т.Г.Шевченко наиболее представленным в азербайджанских переводах украинским писателем-классиком является Иван Франко. Из других классиков досоветской украинской литературы издавались переводы произведений Панаса Мирного, М.Коцюбинского, Леси Украинки, В.Стефаника, Марка Вовчка, А.Тесленко и И.Котляревского.

Украинские советские писатели представлены в азербайджанских переводах более широко – хотя творчество лишь некоторых из них (например, Олеся Гончара) отражено с известной полнотой. Вообще же типичным способом представления творчества украинских советских писателей в азербайджанских переводах является печатание в сборнике переводов перевода одного или двух их коротких произведений. Понятно, что именно издание таких сборников переводов было очень удобным способом осуществления национально-культурной политики коммунистической партии.

Нельзя не отметить значительные сложности и проблемы, имеющие место в истории украинско-азербайджанского художественного перевода, – такие, например, как почти полное отсутствие переводчиков, могущих выполнять перевод непосредственно с языка оригинала, или же период застоя, наступивший после распада Советского Союза. Однако несмотря на все сложности эта история характеризуется многочисленными квалифицированными переводами произведений украинской художественной литературы на азербайджанский язык, которые бесспорно внесли заметный вклад в культурные и духовные связи двух народов. В переводе произведений украинской художественной литературы принимали участие самые выдающиеся представители азербайджанской культуры (Самед Вургун, Сулейман Рустам, Расул Рза и др.), а всего, по подсчётам автора, были переведены произведения более двухсот украинских писателей, причём в работе

над этими переводами участвовали более ста азербайджанских литераторов. Серьёзное внимание уделялось переводу детской украинской художественной литературы. Большой вклад в украинско-азербайджанский художественный перевод внёс Аббас Абдулла, который все свои многочисленные переводы украинских художественных произведений выполнял непосредственно с украинских оригиналов и за свою плодотворную переводческую деятельность был в 1984 году удостоен украинской литературной премии имени Максима Рыльского. А тот факт, что, несмотря на теперешний «период застоя», в независимом Азербайджане (в Бакинском славянском университете) проводится подготовка специалистов-украиноведов и переводчиков, изучающих украинский язык, укрепляет надежду, что истории украинско-азербайджанского художественного перевода ещё суждено и плодотворное будущее.

Второй раздел («Теоретические аспекты художественного перевода») посвящён описанию *системного переводоведческого подхода* к анализу перевода – той методологии современного научного переводоведения, которая используется автором диссертации в главах II и III применительно к предмету исследования диссертации – художественному переводу художественного произведения.

Задачей переводоведения является изучение *языкового перевода* – т.е. «практики передачи смысла» языкового текста, созданного (произнесённого или написанного) в одном, *исходном*, языке (текста оригинала), путём создания текста в другом, *переводящем*, языке (текста перевода). Поэтому *научная* теория перевода должна отпираться от научного понимания содержания понятий «языковой текст» и «смысл языкового текста» и научных способов сопоставления «смыслов» текстов разных (исходного и переводящего) языков; возможность же такого понимания и такого сопоставления появилась только в результате формирования науки о знаковых системах, семиотики, и использования в языкознании *семиотического подхода*, при котором языковые тексты рассматриваются как *языковые знаки*, а их «смыслы» – как *планы содержания* этих знаков. Существуют *разные аспекты*, в которых можно изучать «смысл» (план содержания) текста – лингвистический, культурологический, «культурно-психологический», литературоведческий и т.д. аспекты, – причём для современного этапа научного переводоведения неизбежным является *поаспектный* сопоставительный анализ планов содержания текста

оригинала и текста перевода. При этом особую роль играет сопоставительный анализ *в лингвистическом аспекте* – который (с учётом общих для всех языков элементов структуры плана содержания языковых текстов) можно проводить как *системное сопоставление систем значений* текста оригинала и текста перевода. Таким образом, методологию современного научного переводоведения можно описать как *системный переводоведческий подход к анализу перевода*, включающий в себя как *системное сопоставление систем значений* текста оригинала и текста перевода (лингвистический аспект), *так и поаспектное сопоставление планов содержания* текста оригинала и текста перевода (культурологический, «культурно-психологический», литературоведческий и т.д. аспекты). *Общая оценка* «качества перевода» может быть затем сформирована путём «сведения вместе» оценок «качества передачи при переводе различных компонентов смысла».

В третьем разделе («Проблема «опосредствованного перевода») рассматривается исключительно важная для украинско-азербайджанского художественного перевода (ввиду значительного преобладания именно переводов этого типа) проблема «опосредствованного» перевода произведений украинской художественной литературы на азербайджанский язык не с украинских оригиналов, а с их уже имеющих переводов на русский язык.

Автор отмечает, что когда в процесс перевода вклинивается «промежуточный перевод», то переводчик в своём поиске наиболее удачного соответствия лексических значений и вообще способов достижения «максимальной смысловой адекватности» ориентируется уже не на текст оригинала, а на текст «промежуточного перевода», относящийся даже не к языку оригинала; при «опосредствованном» переводе за счёт двойного перевода неизбежно происходит «накопление смысловых потерь»; в тексте «промежуточного перевода» переводчик имеет дело уже не с исходной «языковой и культурной системой» оригинала, а с той «языковой и культурной системой другого языка», к которой привязывает переведённый текст переводчик «промежуточного перевода»; в «промежуточном переводе» стихотворного произведения нередко, кроме того, имеет место также и искажение столь важных для эмоционального воздействия стихотворения ритмико-экспрессивной и мелодической сторон текста оригинала. Всё это значительно усиливает при «опосредствованном» переводе опасность заметного снижения качества перевода.

Выразительным примером, показывающим, как в случае «опосредствованного» перевода в текст перевода «переносится» то серьёзное искажение смысла и эмоционального воздействия произведения-оригинала, которое было допущено в «промежуточном переводе», является выполненный М.Ибрагимом перевод стихотворения Т.Г.Шевченко «Минають дні, минають ночі» (этот перевод очевидно осуществлялся с русского перевода Н. Ушакова). Вот текст только одного четверостишия украинского оригинала с его «промежуточным» русским переводом и азербайджанским переводом М.Ибрагима:

Текст оригинала:

Доле, де ти! Доле, де ти?	(Судьба, где ты! Судьба, где ты?)
Нема ніякої;	(Нет никакой;)
Коли доброї жаль, Боже,	(Если доброй жаль, Боже,)
То дай злої, злої!	(То дай злую, злую!)

Перевод Н.Ушакова:

Доля, где ты? Доля, где ты?
По тебе тоскую!
Если доброй жалко, боже,
Дай хоть злую, злую!

Перевод М.Ибрагима:

Hardasan, harda? Ey baxtim, harda?	(Где ты, где? О доля моя, где?)
Dağıram mən!	(Тоскую я!)
Bir xoş taleyi qıymırsan əgər,	(Доброй судьбы тебе жалко если,)
Ey ilahi, sən, acısını ver!	(Боже, ты горькую дай!)

Как видно, автор «промежуточного перевода», чтобы обеспечить подходящую рифму, существенно изменил смысл и эмоциональное воздействие текста этого четверостишия – а автор азербайджанского перевода, руководствуясь текстом «промежуточного перевода», воспроизвёл данное искажение смысла и эмоционального воздействия. Для сравнения можно привести перевод того же четверостишия, выполненный Аббасом Абдуллой непосредственно с украинского оригинала:

Aman baxtim, qismətim!	(Ой моя доля, судьба моя!)
De, hardasan, de, harda?	(Скажи, где ты, скажи, где?)
Ağ baxtimi vermədin	(Ты мне белой (т.е. доброй) доли не дал)
Qara baxti ver, allah!	(Чёрную (т.е. злую) долю дай, боже!)

В «промежуточном переводе» Н.Ушакова и, соответственно, в азербайджанском переводе этого стихотворения, выполненном М. Ибрагимом, имеется и ещё ряд искажений смысла оригинала,

поэтому здесь мы имеем очевидный пример, когда в «прямом» переводе Аббаса Абдуллы и смысл, и эмоциональное воздействие указанного стихотворения Т.Шевченко переданы гораздо более адекватно, чем в «опосредствованном» переводе М.Ибрагима.

В этом разделе приводится ещё ряд других конкретных примеров ошибок и искажений, обусловленных «опосредствованным» переводом. Однако усиление опасности заметного снижения качества перевода отнюдь не означает, что «опосредствованный» перевод обязательно будет хуже «прямого». *Определяющей для качества художественного перевода в целом* является «степень адекватности» «воздействия полного плана содержания текста перевода на читателей перевода» «воздействию полного плана содержания текста оригинала на читателей оригинала» – а в обеспечении «высокой степени адекватности» этих воздействий исключительно большую роль играет *авторская личность переводчика*. Знание языка оригинала само по себе нельзя считать «первым необходимым условием» для хорошего перевода; иногда более важное значение могут иметь литературное мастерство переводчика, его «фоновые знания» и т.п. «Смягчающим фактором» рассматриваемой проблемы «опосредствованного» перевода является также и близкое родство украинского и русского языков. Но очевидно, что «при прочих равных условиях» именно знание языка оригинала обеспечивает лучшее качество перевода, и поэтому одним из основных общепринятых принципов профессионального перевода является обязательность перевода непосредственно с оригинала.

Вторая глава «Проблема передачи лексических значений в украинско-азербайджанском художественном переводе» состоит из пяти разделов. В **первом разделе** («Перевод собственных имён и названий») описаны некоторые проблемы украинско-азербайджанского перевода собственных имён и названий, существующие ввиду отсутствия чётко установленных орфографических стандартов перевода украинских имён и названий на азербайджанский язык, а также затронута проблема учёта прагматического фактора для должной передачи связанных с собственными именами и названиями лексических значений.

Во **втором разделе** («Перевод слов, обозначающих реалии») описываются основные способы перевода слов, обозначающих национально-специфические реалии, и на конкретных примерах из азербайджанских переводов украинской художественной литературы рассматривается

проблема обоснованного выбора «оптимального» способа перевода данной украинской реалии.

Исторически сложилось так, что большинство азербайджанских читателей хорошо знакомы с русским языком и многими входящими в него понятиями, поэтому украинские реалии, «усвоенные» русским языком, необходимо рассматривать отдельно от «неусвоенных» им украинских национально-специфических реалий, названия которых бывает нелегко перевести и на русский язык.

В число «усвоенных» русским языком реалий входят, например, «бублик», «пан», «татарщина», «козачина» и пр. В число «неусвоенных» украинских национально-специфических реалий входят такие предметы и явления, как, например, «шапка-бирка», «довбушук», «тайстра», «киптарик», «крисаня» и пр.

Последние три реалии встречаются в произведении Олеса Гончара «Маша з Верховини»: «**тайстри**, вишивані **киптарики** та чорні гірські капелюхи-**крисані** на чоловіках...» В русском переводе эти реалии переданы словами-реалиями со сносками: «их **тайстры**¹, вышитые **кептарики**² и черные горские **капелюхи-кресани**³ на мужчинах...» В сносках написано: ¹Тайстры – торбы (*западноукраинск.*). ²Кептарики – меховые безрукавки (*западноукраинск.*). ³Капелюхи-кресани – шляпы (*западноукраинск.*).

В азербайджанском переводе, выполненном И.Алиевой, использован способ описательного перевода: «torbalarına, çəkili, qolsuz xəz gödəkcələrinə və kişilərin qara, dağlı şlyapalarına...» (их сумки, меховые вышитые безрукавки и чёрные, горские шляпы мужчин...). Как видно, русский переводчик посчитал важным донести до читателя точные названия одежды гуцулов, сохраняя «национальный колорит» текста. Азербайджанская же переводчица предпочла подать текст в более лёгкой для чтения форме.

По мнению автора, при оценке того, насколько «адекватным» является данный перевод слова-реалии, обязательно нужно учитывать «степень сфокусированности» на этой реалии самого автора оригинала. Если реалия не находится в фокусе его внимания, но служит лишь «фоном повествования», то использование в переводе сносок или примечаний может отвлечь читателя от более важной части повествования. Если же автор произведения делает акцент на реалии, то описательный перевод соответствующего слова-реалии может в значительной мере исказить авторский замысел. В каждом

конкретном случае переводчик должен учитывать как место реалии в замысле автора (его «расстановку акцентов»), так и степень ознакомленности с ней читателя, для которого предназначен перевод произведения. Именно такой учёт и помогает переводчику выбрать наиболее оптимальный вариант перевода.

В **третьем разделе** («Перевод лексем, не имеющих полных соответствий в азербайджанском языке») рассматриваются проблемы адекватного перевода на азербайджанский язык для ряда конкретных лексем украинского языка, относящихся к разным частям речи и не имеющих полных соответствий в азербайджанском языке, а также для украинских междометий.

Ввиду неизбежного несовпадения лексико-семантических структур двух разных языков, в переводящем языке, помимо отсутствия соответствий для слов, обозначающих национально-специфические реалии исходного языка, наблюдается также и отсутствие полных соответствий для ряда других лексем исходного языка, что и обусловило появление данного раздела главы.

Если оказывается, что для того «смыслового варианта» украинской лексемы, который представлен в данном месте текста оригинала (т.е. для данной украинской концептемы) нет полного соответствия в азербайджанском языке, то азербайджанский переводчик не может «полностью передать лексическое значение» этой лексемы (точнее, концептемы) *в рамках лексического уровня*, и поэтому он должен при поиске «наиболее подходящего» соответствия выходить за рамки этого уровня. Следовательно, ему приходится решать задачу передачи данного лексического значения *одновременно* с задачей передачи «компонентов смысла» текста, которые *«кодируются уже на синтаксическом уровне»*, – в силу чего при переводе таких концептем первостепенную важность приобретают *учёт контекста оригинала и «обеспечение передачи общего смысла» этого контекста*.

Автор приводит в этом разделе ряд примеров азербайджанских переводов для случая таких лексем, а также рассматривает в нём проблемы перевода украинских междометий. Следует сказать, что в случае междометия «определяющей частью» («ядром») лексического значения является не денотативное значение, а коннотации, передающие «эмоционально-экспрессивные компоненты» значения лексемы², в силу

² Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М.-СПб.: Академия, 2005, с.100.

чего часто очень трудно ответить на вопрос, имеет ли данное украинское междометие полные соответствия в азербайджанском языке. Но в любом случае ясно, что для «достаточно полной» передачи в азербайджанском переводе лексического значения украинского междометия этот перевод должен воспроизводить не только «денотативную часть» значения («выраженное междометием действие или состояние»), но также и столь важные в данном случае коннотации, – иначе соответствующий текст перевода определённо будет оказывать на его читателей заметно более слабое эмоциональное воздействие, чем контекст переводимого междометия оказывает на читателей оригинала.

В четвёртом разделе («Передача коннотативных значений слов») рассматривается очень важная для художественного перевода проблема передачи коннотативных значений. Выражая личностные, эмоционально-экспрессивные и морально-эстетические стороны содержания, коннотативные значения играют исключительно важную роль в восприятии художественного текста и его воздействии на читателя.

Слово может нести в себе коннотативное значение просто в силу того, что в соответствующем языковом коллективе определилось общее устойчивое субъективное отношение к денотату этого слова. С другой стороны, в структуре языка существуют и специальные «механизмы», позволяющие придавать определённым разрядам слов коннотацию конкретного вида. К таким механизмам, в частности, относится существование уменьшительно-ласкательной формы слов.

Из переведённых на азербайджанский язык произведений украинской художественной литературы одним из наиболее «насыщенных» словами в уменьшительно-ласкательной форме является рассказ Марка Вовчка «Горпина». Из проведённого автором сопоставительного анализа этого рассказа и его азербайджанского перевода, выполненного Р.Шыхамировой, видно, что переводчица в большинстве случаев вообще отказалась от передачи коннотативных значений таких «уменьшительно-ласкательных» слов. Хотя с первого взгляда указанная «неполная передача лексических значений» может показаться недостатком, но следует учесть, что для Марка Вовчка употребление в этом рассказе такого рода слов являлось средством для создания определённого стиля. И для того, чтобы обеспечить правильное восприятие азербайджаноязычными читателями текста перевода в целом, переводчица была просто обязана передавать не эмоциональную окраску каждого слова в

отдельности, а общий стиль текста; излишний же «буквализм» в передаче коннотативных значений отдельных слов мог только навредить переводу, сделав его текст неестественно чужеродным «культурно-эмоциональной практике» азербайджанцев.

Сравнивая аффиксы, придающие именам существительным в двух языках эмоциональную окраску, автор отмечает, что в украинском языке таких аффиксов больше и они более употребительны. А аффиксы, придающие словам отрицательную эмоциональную окраску, в азербайджанском языке вообще отсутствуют. Можно предположить, что это различие определённым образом связано с национальными культурно-эмоциональными особенностями этих двух народов – носителей языков.

В силу указанных культурно-эмоциональных особенностей, передача коннотативных значений при азербайджанском переводе украинской художественной литературы требует особенно тщательного и продуманного подхода. Автор приводит ещё целый ряд примеров, иллюстрирующих специфику передачи как положительно, так и отрицательно окрашенных коннотативных значений (в последнем случае переводчики используют типичные для азербайджанского языка конструкции «*A biri*» («*A один*»), «*A biri, A*» («*A один, A*») и «*A oğlu A*» («*A сын A*»)).

В пятом разделе («Перевод фразеологизмов») рассматривается перевод на азербайджанский язык украинских фразеологизмов. В силу присутствующего в фразеологизме *сдвига значения*³, фразеологизмы часто имеют ярко выраженные коннотации, и поэтому их использование в тексте художественного произведения обычно усиливает его экспрессивно-эмоциональное воздействие на читателя. Соответственно, очень важно, чтобы и в тексте перевода по возможности была передана созданная фразеологизмом «экспрессивность».

Фразеологизмы делятся на два вида: фраземы (устойчивые словосочетания со сдвигом значения только в одном их компоненте) и идиомы (со сдвигом значения во всех их компонентах)⁴. При переводе фразем их компоненты, в которых отсутствует сдвиг значения, как правило, переводятся в прямом значении, ввиду чего «экспрессивность» перевода фраземы обычно определяется переводом того её компонента

³ Маслов Ю. С. Введение в языкознание. М.-СПб.: Академия, 2005, § 127.

⁴ Там же, § 128.

со сдвигом значения. Если этот компонент приходится переводить «описательно», то перевод всей фраземы может быть обычным словосочетанием, «полностью лишённым экспрессивности», и в этом случае для сохранения в переводе «экспрессивности» бывает желательным использовать при переводе данного компонента метафору.

Много украинских идиом имеется в речи персонажей пьесы Ивана Котляревского «Наталка Полтавка», и переводчик этой пьесы Аббас Абдулла смог, на взгляд автора, удачно перевести целый ряд этих идиом с помощью подлинных аналогов. В отдельных же случаях Аббас Абдулла проявил настоящее творческое мастерство, создав новые выражения для перевода, казалось бы, непереводимых идиом, к примеру: «...наколотив гороху з капустою» (...наколотил гороха с капустой) – «...*kələm əvəzinə kələm deyirdilər*» (...вместо капусты (*kələm*) слова (*kələm*) говорили).

В этом случае украинская идиома переведена на азербайджанский язык не с помощью фразеологизмов, но путём создания нового экспрессивного метафорического выражения, которое, как считает автор, и своей мотивировкой, и денотативным значением хорошо соответствует исходной украинской идиоме. А использование переводчиком характерного для азербайджанского языка художественного приёма «паронимической игры слов» (*kələm* [капуста] и *kələm* [слова] очень похожи по звучанию) дополнительно усиливает эмоционально-экспрессивное воздействие текста перевода на азербайджаноязычного читателя.

Украинские фраземы и идиомы редко имеют полные эквиваленты в азербайджанском языке, и для того чтобы найти подходящий азербайджанский аналог фразеологизма, переводчик должен отлично владеть азербайджанским языком и хорошо знать его фразеологию. Подлинный же мастер бывает способен даже и на творческое создание новых «коннотативно наполненных» выражений азербайджанского языка, которые хорошо соответствуют переводимым украинским фразеологизмам.

Третья глава «Аспекты украинско-азербайджанского художественного перевода, связанные с семантикой текста» состоит из трёх разделов. В **первом разделе** («Структурные различия между славянскими и тюркскими языками и переводческие проблемы») проводится сопоставление украинского и азербайджанского языков в контексте сопоставительной типологии славянских и тюркских языков и

выявляются общие черты и различия между структурами этих двух языков. В силу того, что системы грамматических значений украинского и азербайджанского языков в значительной части совпадают (или соответствуют) друг другу, перевод многих *украинских словосочетаний* на азербайджанский язык не вызывает затруднений. Проблемы появляются только там, где эти системы не соответствуют друг другу.

Как представляется автору, определённые черты системы грамматических значений азербайджанского языка могут быть объяснены присущим тюркским языкам порядком слов в предложении. Славянские языки характеризуются относительно свободным порядком слов, однако имеют свой естественный порядок расположения членов предложения – SVO (подлежащее-сказуемое-дополнение). Для тюркских же языков типичным является фиксированный порядок слов, в котором определение предшествует определяемому. Отсюда в тюркских языках структура предложения строго подчиняется модели порядка слов SOV и предикация предложения всегда «отодвигается» в самый его конец. В силу этого, если «развёртывание описания» подлежащего или дополнения осуществляется с помощью придаточного предложения, то предикация этого придаточного предложения обязательно будет занимать во всём предложении место перед предикацией всего предложения, что иногда может существенно усложнять восприятие «главного смысла» предложения. Именно это обстоятельство, как кажется автору, и могло способствовать появлению характерной для тюркских языков тенденции «избегать полипредикации», а также и появлению грамматических форм, позволяющих «развёртывать предложение без полипредикации». В результате система грамматических значений азербайджанского языка выполняет *на уровне предложений* ещё и задачу «помогать избеганию полипредикации».

Понятно, что те специфические черты тюркских языков, которые можно описать, как «тенденцию избегать полипредикации», должны особенно сильно проявляться при переводе украинских сложноподчинённых предложений. И действительно, азербайджанские переводчики часто использовали при переводе украинских сложноподчинённых предложений «заменители» придаточных предложений. Они прибегали к различным синтаксическим трансформациям – таким, как преобразование украинского придаточного предложения в азербайджанский причастный оборот или другую «непредикативную

конструкцию», членение сложного предложения на несколько простых, замена подчинительной связи сочинительной.

В последних двух видах трансформации особенно ярко выражаются свойственные вообще языку возможности разнообразных способов эксплицитной и имплицитной передачи отношений между предложениями. В славянских языках гораздо чаще, чем в тюркских, употребляются «слова-связки», в то время как азербайджаноязычный читатель обычно легче воспринимает текст, в котором связи между предложениями выражены имплицитно.

В силу сравнительно редкого употребления в азербайджанских предложениях союзов и прочих «слов-связок», азербайджанские переводчики и в украинско-азербайджанском художественном переводе часто используют в тексте перевода другие конструкции предложений. Автор завершает данный раздел рассмотрением ряда конструкций, используемых азербайджанскими переводчиками для «возмещения функции» убираемого ими при переводе соединительного союза *i (ü)*.

Второй раздел («Поиски "максимальной смысловой адекватности"») посвящён проблеме передачи «литературоведческих компонентов смысла» украинских оригиналов. Такие специфические «литературоведческие» факторы, как «стиль», «"образная" и "звуковая" картины» художественного произведения, его идейно-тематическая основа, изображённые в нём характеры, «литературный образ автора», позволяют автору «организовывать» и усиливать действие своего произведения на читателя, и если переводчик художественного произведения, «воспроизведя» в переводе другие «компоненты смысла» текста оригинала, не сумеет должным образом передать эти его «литературоведческие компоненты смысла», то перевод уже заведомо не сможет достичь «высокой степени смысловой адекватности» с оригиналом.

Однако здесь переводчик сталкивается с множеством проблем, для решения которых ему необходимо и обладать способностями литературного критика, и по-настоящему владеть литературным мастерством. Что касается украинско-азербайджанского художественного перевода, то автор особенно выделяет в этой связи поэтов Аббаса Абдуллу и Микаила Рзагулузаде.

Аббас Абдулла проявил своё переводческое мастерство как при переводе на азербайджанский язык пьесы И.Котляревского «Наталка Полтавка», так и при переводе поэзии. Его перевод стихотворения

Т.Г.Шевченко «Заповіт» («Завещание») отличается размером и звучанием, приближенным к шевченковскому. Сравнивая этот перевод с переводами других переводчиков, автор ещё раз отмечает важность перевода напрямую с украинского оригинала. Наиболее удачным русским переводом шевченковского «Заповіта» считается перевод А.Твардовского, но даже в этом переводе не удалось в полной мере передать «ритмико-экспрессивный рисунок» предпоследней строфы. У Тараса Шевченко – «Поховайте та вставайте, Кайдани порвіте...», а в переводе А.Твардовского – «Схороните и вставайте, Цепи разорвите...». И эта строфа в переводе Аббаса Абдуллы, на взгляд автора, получилась удачнее, чем в других переводах: «Məni qəbrə sallayıb Üsyan edin, durun siz, Tökün düşmən qanını Qandalları qırın siz». С помощью повторов «durun siz... qırın siz» (восстаньте вы... разорвите вы) переводчику удалось достичь эффекта, подобного шевченковскому «поховайте та вставайте».

Мастерство поэта-переводчика Микаила Рзагулузаде видно на примерах из его перевода рассказа И.Франко «Муляр» («Каменщик») в сравнении с переводом этого же рассказа, выполненным А.Ахмедовой. Одним из наиболее ярких примеров является перевод фразы «Масти хлопа лоєм, а він смердить гноєм!» (Мажь мужика жиром, а он (всё равно) воняет навозом). М.Рзагулузаде перевёл её как «Üstün bəzək də olsa, için hələ təzəkdir!» (Даже хотя твоя внешность украшена, твоя внутренность всё равно кизяк!), А.Ахмедова же дала следующий вариант: «Gəda nə olur-olsun, elə gəda da qalacaq!» (Холуй, кем бы ни стал, всё равно останется холуём!). По мнению автора, М.Рзагулузаде удалось значительно лучше перевести эту фразу, так как он нашёл в азербайджанской фразеологии её эквивалент, ничем не уступающий оригиналу и даже по звучанию подобный ему: «Масти лоєм – смердить гноєм» – «Üstün bəzək – için təzək».

В **третьем разделе** («Пути “адекватного отражения” при переводе существующих культурологических различий») рассматриваются культурологические проблемы, связанные с отражением в азербайджанских переводах обычаев, обрядов и верований украинского народа, описанных или упомянутых в текстах переводимых украинских произведений.

Исторически обычаи, обряды и религиозные верования занимают в народном сознании очень важное место, в силу чего они выступают «мотивационной стихией» для «фиксации» и оформления большого

ряда разнообразных «культурологических смыслов» (соответственно, в украинском языке имеется и значительная группа *обрядовых фразеологизмов*, которые фиксируют некоторые такие «смыслы»⁵). Поэтому, когда в тексте украинского художественного произведения присутствует описание или упоминание некоторого украинского обычая, обряда или религиозного верования, то украинский читатель, воспринимая соответствующий контекст, наделяет его также и определённым «культурологическим смыслом» из упомянутого выше ряда «мотивационно связанных» с данным обычаем, обрядом или религиозным верованием «культурологических смыслов». А «культурологической задачей» азербайджанского переводчика является «по возможности адекватная передача» *данного «культурологического смысла»* контекста.

Автор рассматривает несколько конкретных примеров передачи в азербайджанских переводах таких «культурологических смыслов»: при переводе описания украинского обычая уважительного обращения к родителям (в частности, к матери) на «вы»; при переводе украинских обрядовых фразеологизмов «одправити панахиду» («справить панихиду») и «піднести гарбуза (кабака)» («поднести тыкву»); при переводе одного упоминания в тексте оригинала обряда причащения; при переводе трёх эпизодов «христианского способа поведения» украинских персонажей. Два из этих «эпизодов христианского поведения» относятся к пьесе И.Котляревского «Наталка Полтавка», и азербайджанский переводчик передаёт здесь «христианские выражения» «Перехрестись!» и «Свят, свят, свят!» соответственно «мусульманскими выражениями» «Bismillah, de!» (Скажи «бисмиллях»!) и «Bismillah!». Хотя при этом «основной культурологический смысл» контекстов передан правильно, но возникает вопрос, насколько такая передача «чисто христианского способа поведения» «мусульманским способом поведения» совместима с адекватной передачей «христианского культурологического смысла» всей пьесы И.Котляревского.

В данном случае можно констатировать, что, с одной стороны, в пьесе «Наталка Полтавка» описываются народная жизнь и «народная религиозность» Украины времён И.Котляревского, которые, при всём отличии, имеют также и целый ряд общих черт и параллелей с

⁵ Васильченко В.М. Українсько-російські паралелі обрядових фразеологізмів // Проблеми зіставної семантики: зб. наук. ст., КНЛУ, 2009. №9, с.268-275.

народной жизнью и «народной религиозностью» дореволюционного Азербайджана (что и позволило азербайджанскому переводчику «адекватно» передавать украинские «христианские культурологические смыслы» через азербайджанские «мусульманские культурологические смыслы»). С другой стороны, украинский народ на протяжении веков воспитывался на православном христианстве, азербайджанский же народ веками веровал в ислам, и эти религии оказали огромное влияние на культуру и быт обоих народов, определив их едва ли полностью преодолимые «культурологические различия». В результате, для азербайджанского переводчика таких произведений, как «Наталка Полтавка», возникает альтернатива: или «сделать акцент на "общечеловеческих вечных смыслах"» и «игнорировать религиозный фон» (при этом у азербайджаноязычного читателя не будет появляться «психологического отторжения», вызываемого религиозными различиями, и ему будет легче воспринимать «глубинные общечеловеческие стороны» заложенных в произведении-оригинале «смыслов»), или же пойти по пути «преодоления психологического отторжения» и донесения до читателей перевода «глубинных христианских культурологических смыслов». Исходя из опыта существующего азербайджанского перевода пьесы И.Котляревского «Наталка Полтавка», можно сделать вывод, что заранее нельзя отдать предпочтение тому или иному выбору данной альтернативы.

В заключении диссертации, помимо описания результатов исследования, делается вывод, что несмотря на преобладающие «опосредствованные» переводы, весь объём имеющихся азербайджанских переводов произведений украинской художественной литературы следует считать важным фактическим материалом для проведения научного исследования переводоведческих проблем украинско-азербайджанского (и, более общо, славянско-тюркского) художественного перевода. В настоящее время в переводоведении исследование проблем перевода со славянских языков замыкается в основном на материале славянско-германского и славянско-романского художественного перевода – изучение же проблем *украинско-азербайджанского* художественного перевода позволяет увидеть некоторые новые моменты, важные и для выяснения общих проблем перевода, охватывающих случаи перевода между «довольно отдалёнными» языками.

Для языковых семей, к которым относятся украинский и азербайджанский языки (соответственно *индоевропейской* и *тюркской*)

характерно наличие ряда общих моментов в строении и функционировании языковых систем. Поэтому как в передаче большого количества лексических значений, так и в передаче ряда значений синтаксического уровня для украинско-азербайджанского художественного перевода наблюдается такая же картина, как и для «внутрииндоевропейского» перевода. Однако в исследовании, проведённом в диссертационной работе, обнаружилось, что эти картины передачи значений существенно отличаются, когда дело касается передачи тех компонентов значения, которые связаны с «психоэмоциональными» и национально-культурными («культурологическими») особенностями этносов – носителей языка оригинала и языка перевода. Возникает даже специальная «переводческая проблема» передачи коннотативных значений, обусловленная «культурно-эмоциональными» различиями между славянскими и тюркскими народами. Исключительно большую роль начинает играть и учёт культурологических факторов перевода.

В настоящей работе только впервые затрагиваются некоторые из тех проблем славянско-тюркского перевода, которые выходят за рамки уже более изученных проблем, характерных и для «внутрииндоевропейского» перевода. Представляется, что было бы важным и далее исследовать эти проблемы как в рамках переводоведения, так и в рамках лингвистики.

Основные положения диссертации нашли отражение в следующих публикациях автора:

1. Об украинско-азербайджанских литературных связях // *Humanitar elmlərin ögənilməsinin aktual problemləri*. Bakı, BSU 2005, №4, s.200-202.

2. К проблеме перевода украинских собственных имен на тюркские (азербайджанский и турецкий) языки / Тагиевские чтения. Международная научная конференция. Bakı, БСУ, 2006, с.349-353.

3. Азербайджанские переводы украинской художественной литературы в аспекте азербайджанско-украинских культурных связей // *Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri*” III Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, BSU, 2012, s.539-542.

4. Деякі зауваження відносно передачі конотативних значень в азербайджанських перекладах української художньої літератури // *Східнослов'янська філологія: зб. наук. пр. Вип. 24. Мовознавство*. – Горлівка: Вид-во ГІМ ДВНЗ «ДДПУ», 2013, с.200-211.

5. Некоторые замечания относительно проблемы азербайджанских переводов украинской художественной литературы, выполненных с переводов на русский язык // Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası). Bakı, BSU, 2013, №2, s.44-51.

6. Специфика синтаксических трансформаций при переводе сложноподчинённых предложений в славяно-тюркском художественном переводе (на материале украинско-азербайджанского перевода) // Karadeniz Araştırmaları, Yaz 2014, Sayı 41, s.243-249.

7. Ukrayna-Azərbaycan bədii tərcüməsinin bəzi kulturoloji məsələləri // Dil və Ədəbiyyat Bakı, ADU, 2014, s.50-56.

8. Яркие страницы украинско-азербайджанского художественного перевода // "Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri" V Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı, BSU, 2014, s.575-578.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

İVAN VLADİMİROVİÇ PAVLİY

**UKRAYNA BƏDİİ ƏDƏBİYYATININ
AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ
TARİXİ VƏ PROBLEMLƏRİ**

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (Ukrayna ədəbiyyatı)

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2018

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasına kafedrasında yerinə yetirilmişdir

- Elmi rəhbər:** **Asif Abbas oğlu HACIYEV**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
- Elmi məsləhətçi:** **İlko Vakuloviç KORUNETS**
filologiya elmləri namizədi, professor
- Rəsmi opponetlər:** **Tamara Məmmədəli qızı ŞƏRİFLİ**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
- Nizami Tağı oğlu MƏMMƏDOV**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
- Aparıcı müəssisə:** Bakı Dövlət Universitetinin
Dünya ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə « ___ » _____ 2018-ci il saat ___-da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S. Rüstəm küç., 33.

Dissertasiya ilə BSU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ___ » _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.71 Dissertasiya Şurasının filologiya üzrə elmlər doktoru,

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Təqdim olunan dissertasiya işi Ukrayna bədii ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin (*ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümə*) tarixinin və problemlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Mövzunun aktuallığı, bədii ədəbiyyatın tərcüməsinin bir xalqın nümayəndələrinin digər xalqın mədəni və estetik dəyərləri, dünyagörüşü, mənəvi aləmi və yaşam tərzi ilə yaxından tanış olmasındakı mühüm rolu ilə müəyyən olunur. Bədii ədəbiyyatın tərcüməsi xalqların qarşılıqlı hörmət, dostluq və sülh içində yaşamasına, ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin qavranılmasına kömək edir. Ukrayna bədii ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin çoxillik tarixi də bu tərcümənin Ukrayna və Azərbaycan xalqları arasındakı dostluğun və qarşılıqlı anlayışın möhkəmləndirilməsi üçün son dərəcə önəmli olduğuna dəlalət edir. Buna görə də ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümənin tarixinin və problemlərinin öyrənilməsi, bu tərcümənin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə töhfə verməsi baxımından Ukrayna-Azərbaycan millətlərarası mədəni prosesinin ayrılmaz hissəsi olaraq öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Digər tərəfdən, Ukrayna bədii ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi tarixi və problemlərinin tədqiqi tərcüməşünaslığın müvafiq problemlərinin nəzərdən keçirilməsi baxımından *sırf elmi-nəzəri planda da aktualdır*.

Tədqiqatın obyektini Ukrayna bədii ədəbiyyatının nəşr olunmuş azərbaycanca tərcümələri və ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümə tarixi və problemləri haqqındakı tədqiqat işləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümənin tarixi və bu tərcümədə müxtəlif “məna komponentləri”nin verilməsi ilə bağlı aspekt və xüsusiyyətlər, habelə ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümə üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən “vasitəli” tərcümədə aşkarlanan xüsusiyyətlər problemi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümənin tarixinin və metodoloji, semantik və poetik aspektlərinin öyrənilməsidir.

Tədqiqatın vəzifələri: 1) Ukrayna bədii ədəbiyyatının nəşr olunmuş azərbaycanca tərcümələrinin küllünün xronoloji qaydada sistemləşdirilərək təsvir olunması (*tarixi icmalı*) və ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümə tarixi barəsində ümumi nəticələrin çıxarılması; 2) “*vasitəli tərcümə*” *probleminin* öyrənilməsi; 3) ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümənin həm lek-

sik mənaların verilməsi problemi ilə bağlı olan, həm də mətnin dil işarələri iyerarxiyasının daha yüksək səviyyələrində (söz birləşməsi, cümlə və mətn səviyyələrində) kodlaşdırılan “məna komponentləri”nin verilməsinə aid olan bir sıra problemlərinin *sistemli tərcüməşünaslıq yanaşmasının* tətbiqi ilə öyrənilməsi.

Dissertasiya işində istifadə olunan **tədqiqat metodları** həm ümumi sistemləşdirmə metodlarından (tarixi icmalda istifadə olunub), həm də tərcümə təhlili metodlarından ibarətdir. Xüsusən, ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümədə leksik mənaların və həmçinin söz birləşməsi, cümlə və mətn səviyyələrində kodlaşdırılan “məna komponentləri”nin verilməsi problemlərinin öyrənilməsində (fəsillər II və III) tərcümənin təhlilinə *sistemli tərcüməşünaslıq yanaşması* adlanan müasir tərcüməşünaslıq metodologiyasından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu tədqiqat sistemli tərcüməşünaslıq yanaşmasının *ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcüməyə* ardıcıl surətdə tətbiq olunduğu ilk tədqiqat işidir. Tədqiqatda ümumən slavyan və türk dilləri arasındakı bədii tərcümə üçün səciyyəvi olan problemlərdən bəzilərinin (konnotativ mənaların verilməsi problemi, tərcümənin kulturoloji problemləri) müəyyən edilməsi və nəzərdən keçirilməsi mümkün olmuşdur. Bu işdə ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümədə mətnin dil işarələrinin iyerarxiyasının müxtəlif səviyyələrində kodlaşdırılan “məna komponentləri”nin verilməsi ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirildiyinə görə, tərcümənin (həm linqvistik, həm də ədəbiyyatşünaslıq və kulturoloji aspektlərinə aid olan) hərtərəfli sistemli təhlil metodikası müəyyən olunmuş və tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, hind-avropa dilləri arasında bədii tərcümə üçün səciyyəvi olan və geniş öyrənilmiş problemlərin çərçivəsindən kənara çıxan slavyanca-türkcə tərcüməyə aid bir sıra nəzəri problemlərə burada ilk dəfə toxunulmuşdur, yeni nəticələr alınmış və ümumiləşdirilmişdir. Digər tərəfdən, bu tədqiqat Ukrayna bədii ədəbiyyatını Azərbaycan dilinə tərcümə edən mütərcimlərin praktiki işinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olaraq da faydalı olacaqdır. Dissertasiyadan tərcüməşünaslıq fənlərinin və Ukrayna dilinin, eləcə də Ukrayna ədəbiyyatının və Ukrayna-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin tədrisində də istifadə etmək olar. Tədqiqatın **praktik əhəmiyyəti** məhz bu amillərlə müəyyənləşir.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

1. Ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümənin XX əsrin 30-cu illərində başlanan tarixi boyunca iki yüzdən artıq Ukrayna yazıçısının əsərləri tər-

cümə olunmuş və bu tərcümələrdə Azərbaycan mədəniyyətinin ən görkəmli nümayəndələri daxil olmaqla yüzdən artıq Azərbaycan ədibi iştirak etmişdir. Bu proses Azərbaycan-Ukrayna ədəbi əlaqələrinin və tərcüməşünaslıq fikrinin təkamülünü ifadə edən tipoloji hadisədir.

2. Ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümənin ən mühüm problemlərindən biri, “vasitəli” tərcümə problemdir. Rusca tərcümənin “vasitəçiliyindən” qaynaqlanan aşağı keyfiyyətli tərcümələrin müəyyən nümunələri olmasına baxmayaraq, bu məsələ böyüdülməməlidir, “vasitəli” tərcümələr ədəbiyyat və tərcümə faktı kimi dəyərləndirilməli və tədqiq olunmalıdır, çünki bədii tərcümənin keyfiyyəti üçün həlledici amil mətnin bütün məzmun planının əks etdirilməsində “adekvatlıq dərəcəsi”dir və bu adekvatlığın təmin olunmasında tərcüməçinin şəxsiyyəti mühüm rol oynayır.

3. Ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümədə orijinal mətndəki bir leksemin (daha doğrusu, konseptemin) denotativ mənası verildikdə bir sıra hallarda praqmatik amili də nəzərə almaq vacibdir. Xüsusi isimlər və adlar transkripsiya/transliterasiya yolu ilə tərcümə edildikdə orfoqrafiya məsələləri və praqmatik amil ön plana çəkilir. Reali bildirən sözləri tərcümə etdikdə sözün denotativ mənasının eksplikasiyasının oxucular tərəfindən qavranılmasının mənanın daha önəmli komponentlərinin qavranılmasına mənfi təsir göstərməməsini təmin etmək praqmatik baxımdan mühümdür.

4. Ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümədə orijinal mətnin leksemlərinin (daha doğrusu, konseptlərinin) konnotativ mənalарının optimal surətdə verilməsi, mənbə dilin və hədəf dilin daşıyıcısı olan xalqların milli mədəni-emosional xüsusiyyətləri nəzərə alınmadığı təqdirdə qeyri-mümkündür. Buna görə də ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümənin spesifikasiyası (bu, ümumən slavyanca-türkcə bədii tərcüməyə də aiddir) ondan ibarətdir ki, orijinalın konnotativ mənalарının tərcüməni oxuyanlar tərəfindən adekvat qavranılmasını təmin etmək məqsədilə tərcüməçi ilk növbədə ayrı-ayrı ukraynaca leksemlərin konnotasiyalarını verməyə çalışmaq əvəzinə orijinal mətnin ümumi üslubunu nəzərə almalıdır.

5. Cümlədə sözlərin sabit sırası və təyin edən üzvün təyin olunan üzvdən qabaq yerləşməsi ilə səciyyəli olan türk dillərindən fərqli olaraq, slavyan dillərində cümlədə sözlərin sırası nisbətən sərbəst olduğuna görə, cümlə səviyyəsində mənanın optimal şəkildə verilməsi üçün tabesizlik əlaqəsini və xüsusilə tabelilik əlaqəsini ifadə etmək üçün xüsusi üsullardan istifadə etmək önəmlidir.

6. Bədii (ələxüsus poetik) mətnlər tərcümə edildikdə orijinal əsərin surətləri, obrazlığı, xarakterləri və səs düzümünün əks etdirilməsi ilə bağlı

olan mənanın “ədəbiyyatşünaslığa aid” (xüsusən “poetik”) komponentlərini vermək üçün tərcüməçidən ustalıq tələb olunur. Burada tərcüməçinin müəllif şəxsiyyəti və fon bilikləri müstəsna rol oynayır. Bununla əlaqədar olaraq, Abbas Abdulla və Mikayıl Rzaquluzadənin tərcümələrinin xüsusilə uğurlu olduğunu qeyd etmək olar.

7. Ukraynaca-azərbaycanca (və daha ümumi slavyanca-türkcə) bədii tərcümədə meydana gələn xüsusilə mürəkkəb kulturoloji problemlər, bu iki xalqın mədəni həyatı üçün səciyyəvi olan tarixi və dini fərqlərlə bağlıdır. Bununla əlaqədar olaraq, orijinal mətnin mənasının “kulturoloji komponentləri” verildikdə “reali fonu”nun tam şəkildə əks etdirilməsi ilə orijinal əsərdə ifadə olunan “əbədi mənalər”in verilməsi arasında seçmək zərurəti meydana çıxır. Tərcüməçidən bu iki tərəfin ahəngdar birləşməsinə nail olmaq tələb olunur və bu və ya digər alternativə qabaqcadan üstünlük vermək qeyri-mümkün olur.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları ilə bağlı beynəlxalq konfranslarda və simpoziumlarda məruzələr edilmiş, Azərbaycanda və xaricdə bir sıra məqalələr və tezislər çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığı, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd olunur, tədqiqatın predmeti, vəzifələri və metodları, habelə dissertasiyanın müdafiyyə təqdim olunan müddəaları təsvir olunur.

Birinci fəsil (“Ukrayna bədii ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi tarixi və nəzəriyyəsinin məsələləri”) üç yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsildə (“Ukrayna bədii ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi tarixi”) Ukrayna bədii ədəbiyyatının nəşr olunmuş azərbaycanca tərcümələrinin tarixi icmalı xronoloji qayda ilə təqdim edilir; Ukrayna ədəbi əsərlərinin azərbaycanca tərcümə nəşrlərinin tarixi yekunlaşdırılır.

Əlimizdə olan məlumata görə, sovet dövründən əvvəl Ukrayna bədii ədəbiyyatının nəşr olunmuş azərbaycanca tərcümələri yox idi.⁶ O zaman həm Ukraynanın, həm də Azərbaycanın daxil olduğu Rusiya imperiyasının siyasəti müntəzəm olaraq iki xalqın milli özünüdərkinə və mədəni

⁶ Abdulla A. Azərbaycan Ukrayna ədəbi əlaqələri. Bakı: Yazıçı, 1982, c.61.

yaxınlaşmasına mane olmaq məqsədi daşıyırdı; lakin sovet hakimiyyətinin qurulması ilə “proletar beynəlmiləçilik” və “millətlərin yaxınlaşması” ideyalarını bəyan edən hakim kommunist partiyası “xalqlar dostluğu” təbliğat siyasətinə keçdikdən sonra 1930-cu illərdən başlayaraq, yalnız kommunist partiyasının apardığı milli və mədəni siyasət çərçivəsində, Ukrayna bədii ədəbiyyatının əsərləri müntəzəm olaraq Azərbaycan dilinə tərcümə olunmağa başlamışdır.

Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş əsərlərinin sayına görə Ukrayna yazıçıları arasında birinci yeri tutan, şübhəsiz, böyük Ukrayna şairi Taras Şevçenkodur. Şevçenkunun əsərlərinin azərbaycanca tərcümələrinin ilk kitabı (görməli Azərbaycan şairləri Ə. Cavad və M. Müşfiqin tərcümələri), “Kobzar” adı ilə 1934-cü ildə işıq üzü görmüşdür. T.Q. Şevçenkodan sonra Azərbaycan dilinə ən çox əsərləri tərcümə olunmuş klassik Ukrayna yazıçısı İvan Frankodur. Sovetdən əvvəlki Ukrayna ədəbiyyatının digər klassiklərindən Panas Mırnı, M.Kotsyubinski, Lesya Ukrainka, V.Stefanik, Marko Vovçok, A.Teslenko və İ.Kotlyarevskinin əsərlərinin tərcümələri nəşr olunmuşdur.

Ukrayna sovet yazıçıları azərbaycanca tərcümələrində daha geniş təmsil olunsalar da, onlardan yalnız bəzisinin (məsələn, Oles Qonçarın) yaradıcılığı kifayət qədər dolğun şəkildə əks olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Ukrayna sovet yazıçılarının Azərbaycan dilinə tərcümələrində təmsil olunmasının tipik bir yolu, bir tərcümə toplusunda bir-iki qısa əsərinin çap edilməsidir. Aydınır ki, məhz belə tərcümə toplularının nəşr edilməsi kommunist partiyasının milli və mədəni siyasətinin həyata keçirilməsinin xeyli əlverişli bir yolu idi.

Ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümə tarixində baş verən, birbaşa orijinal dildən tərcümə edən tərcüməçilərin son dərəcə az olması və ya Sovet İttifaqının dağılmasından sonrakı durğunluq dövrü kimi çətinlikləri və məsələləri qeyd etməmək olmaz. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq, bu tarix, Ukrayna bədii əsərlərinin yüksək səviyyədə yerinə yetirilmiş və şübhəsiz, iki xalq arasındakı mədəni və mənəvi əlaqələrə mühüm töhfə vermiş azərbaycanca tərcümələrinin çoxluğu ilə səciyyələnir. Azərbaycan mədəniyyətinin ən görkəmli nümayəndələri (Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza və digərləri) Ukrayna bədii ədəbiyyatının tərcüməsində iştirak etmişlər; müəllifin hesablamasına görə, cəmi iki yüzdən artıq Ukrayna yazıçısının əsərləri tərcümə olunmuş və bu tərcümələrdə yüzdən artıq Azərbaycan ədibi iştirak etmişdir. Ukrayna uşaq ədəbiyyatının tərcüməsinə ciddi diqqət yetirilmişdir. Ukrayna bədii əsərlərinin çoxsaylı tərcümələrinin hamısını birbaşa ukraynaca orijinalardan yerinə yetirən Abbas

Abdulla, ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcüməyə mühüm töhfə vermiş və məhsuldar tərcüməçilik fəaliyyətinə görə 1984-cü ildə Maksim Rılski adına Ukrayna ədəbiyyat mükafatına layiq görülmüşdür. Hazırkı “durğunluq dövrü”nə rəğmən, müstəqil Azərbaycanda (Bakı Slavyan Universitetində) Ukrayna dilini öyrənən ukraynaşünas və tərcüməçi mütəxəssislərin hazırlanması, ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümə tarixinin gələcəkdə də məhsuldar olacağına ümid verir.

İkinci yarım fəsil (“Bədii tərcümənin nəzəri cəhətləri”) dissertasiyanın müəllifinin II və III fəsillərdə tədqiqatın predmetinə (bədii əsərin bədii tərcüməsinə) tətbiq etdiyi müasir tərcüməşünaslıq metodologiyasının – tərcümənin təhlilinə *sistemli tərcüməşünaslıq yanaşmasının* təsvir edilməsinə həsr olunmuşdur.

Tərcüməşünaslığın vəzifəsi, *tərcüməni*, yəni *mənbə* dildə yaradılmış (söylənmiş və ya yazılmış) mətnin (orijinal mətnin) *hədəf* dildə bir mətn (tərcümə mətni) yaratmaq yolu ilə “mənasını çatdırma praktikası”nı öyrənməkdir. Buna görə də tərcüməyə dair *elmi nəzəriyyənin* əsasında “mətn” və “mətnin mənası” məfhumlarının məzmununun elmi baxımdan anlaşılması və müxtəlif (mənbə və hədəf) dillərdə olan mətnlərin mənalılarının müqayisə edilməsinin elmi üsulları durmalıdır. Belə anlaşılma və müqayisə edilmə, yalnız işarəvi sistemləri öyrənən elmin – semiotikanın formalaşması və dilçiliyə *semiotik yanaşmanın* tətbiqi nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu yanaşmada mətnlər *dil işarələri* olaraq, mənaları isə bu işarələrin *məzmun planları* olaraq nəzərdən keçirilir. Mətnin mənasını (məzmun planını) *müxtəlif aspektlərdə* (lingvistik, kulturoloji, “mədəni-psixoloji”, ədəbiyyatşünaslığa aid və s.) öyrənmək olar və tərcüməşünaslığın müasir mərhələsində orijinal mətnin və tərcümə mətninin məzmun planları arasındakı müqayisəli təhlilin *aspektlər üzrə* həyata keçirilməsi labüddür. Bununla belə, *lingvistik aspektdə* müqayisəli təhlil xüsusi rol oynayır və bu təhlil (mətnlərin məzmun planının strukturunun bütün dillər üçün ümumi olan üsurləri hesaba alınmaqla) orijinal mətnin və tərcümə mətninin *mənalılar sistemlərinin sistemli müqayisəsi* olaraq həyata keçirilə bilər. Beləliklə, müasir tərcüməşünaslığın metodologiyasını *tərcümənin təhlilinə sistemli tərcüməşünaslıq yanaşması* olaraq təsvir etmək olar; bu yanaşmaya istər orijinal mətnin və tərcümə mətninin *mənalılar sistemlərinin sistemli müqayisəsi* (lingvistik aspekt), istərsə də orijinal mətnin və tərcümə mətninin *məzmun planlarının sistemli müqayisəsi* (kulturoloji, “mədəni-psixoloji”, ədəbiyyatşünaslığa, poetikaya aid və s. aspektlər) daxildir. “Tərcümənin keyfiyyəti”nin *ümumi qiyməti* ən sonda “mənanın müxtəlif komponentlərinin tərcü-

mədə verilməsi keyfiyyəti” barədə verilən qiymətlərin “birləşdirilməsi” yolu ilə müəyyən edilə bilər.

Üçüncü yarımfəsildə (““Vasitəli tərcümə” problemi”) Ukrayna bədii ədəbiyyat əsərlərinin əksəriyyətinin orijinaldan deyil, rus dilinə tərcümələlərindən yerinə yetirildiyinə görə ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümə üçün xüsusilə önəmli olan “vasitəli” tərcümə problemi nəzərdən keçirilir.

Müəllif qeyd edir ki, tərcümə prosesinə “vasitəçi tərcümə” daxil olduqda tərcüməçi leksik mənalara ən yaxşı qarşılıqlarının və ümumiyyətlə “maksimal məna adekvatlığı”na nail olma vasitələrinin axtarışında artıq orijinal mətnə oriyentasiya etmir, lakin orijinal dilə heç aid olmayan “vasitəçi tərcümə” mətninə oriyentasiya edir; “vasitəli” tərcümədə mətn iki dəfə tərcümə olunduğuna görə “məna itkilərinin artması” labüddür; mətni tərcümə edərkən “vasitəçi tərcümə”sindən istifadə edən tərcüməçi, orijinalın ilkin “dil və mədəniyyət sistemi” ilə deyil, “vasitəçi tərcümə”ni yaratmış tərcüməçinin o mətni yerləşdirdiyi “digər dilə aid dil və mədəniyyət sistemi” ilə qarşılaşır; bir nəzm əsərinin “vasitəçi tərcümə”sində isə çox vaxt orijinal əsərin şeirdə emosional təsir üçün əhəmiyyətli olan ritmik-ekspressiv və melodik cəhətləri də təhrif olunur. Bunların hamısı “vasitəli” tərcümə zamanı tərcümə keyfiyyətinin xeyli aşağı düşmə təhlükəsini artırır.

“Vasitəli” tərcümə zamanı orijinal əsərin mənasının və emosional təsirinin “vasitəçi tərcümə”də ciddi təhrif olunması səbəbindən bu təhrifin tərcümə mətninə keçə bilməsinin bariz nümunəsi kimi T.Q.Şevçenkonun “Минають дні, минають ночі” şeirinin M. İbrahim tərəfindən tərcüməsini göstərmək olar (bu tərcümənin N. Uşakov tərəfindən rusca tərcüməsindən yerinə yetirildiyi şübhəsizdir). Aşağıda ukraynaca orijinalın bir bəndinin mətni “vasitəçi” rusca tərcüməsi və M. İbrahim tərəfindən azərbaycanca tərcüməsi ilə verilir:

Orijinal mətn:

Доле, де ти! Доле, де ти?	(Qismət, haradasan! Qismət, haradasan?)
Нема ніякої;	(Heç biri yoxdur;)
Коли доброї жаль, Боже,	(Yaxşısını qiymirsansa, ay Allah,)
То дай злої, злої!	(Pisini ver, pisini!)

N.Uşakovun rusca tərcüməsi:

Доля, где ты? Доля, где ты?	(Qismət, haradasan? Qismət, haradasan?)
По тебе тоскую!	(Sənin üçün darıxıram!)
Если доброй жалко, боже,	(Yaxşısını qiymirsansa, ay Allah,)
Дай хоть злую, злую!	(Heç olmasa pisini ver, pisini!)

M.İbrahimin tərcüməsi:

Hardasan, harda? Ey baxtım, harda?

Darırıram mən!

Bir xoş taleyi qiymırsan əgər,

Ey ilahi, sən, acısını ver!

Göründüyü kimi, “vasitəçi tərcümə”nin müəllifi münasib qafiyəni təmin etmək üçün orijinal mətnin mənasını və emosional təsirini xeyli dəyişdirmişdir, bu “vasitəçi tərcümə” mətnindən istifadə edən azərbaycanlı tərcüməçi də mənanın və emosional təsirin təhrifini öz tərcüməsinə köçürmüşdür. Müqayisə üçün eyni bəndin Abbas Abdulla tərəfindən birbaşa ukraynaca orijinalından tərcüməsini nəzərdən keçirmək olar:

Aman baxtım, qismətim!

De, hardasan, de, harda?

Ağ baxtımı vermədin.

Qara baxtı ver, allah!

N.Uşakovun “vasitəçi tərcüməsi”ndə və nəticə etibarilə bu şeirin M.İbrahim tərəfindən yerinə yetirilmiş azərbaycanca tərcüməsində orijinal mənanın təhrif olunduğu buna bənzər bir sıra yerlər vardır. Beləliklə, Taras Şevçenkonun bu şeirinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin təhlili, Abbas Abdullanın “birbaşa” tərcüməsinin orijinal əsərin həm mənasını, həm də emosional təsirini M.İbrahimin “vasitəli” tərcüməsinə nisbətən qat-qat daha çox adekvat ifadə etdiyini açıq-aşkar göstərir.

Bu yarımfəsildə “vasitəli” tərcümədən qaynaqlanan digər xəta və təhriflərin də nümunələri verilir. Bununla belə, tərcümə keyfiyyətinin xeyli aşağı düşmə təhlükəsinin artması heç də demək deyil ki, “vasitəli” tərcümə mütləq “birbaşa” tərcümədən pis olacaq. *Bədii tərcümənin ümumi keyfiyyəti üçün həlledici olan, “tərcümə mətninin tam məzmun planının tərcümənin oxucularına təsiri”nin “orijinal mətnin tam məzmun planının orijinalın oxucularına təsiri”nə “adekvatlıq dərəcəsi”dir – və bu təsirlərin “adekvatlığın yüksək dərəcəsi”nin təmin edilməsində tərcüməçinin müəllif şəxsiyyəti müstəsna rol oynayır. Orijinalın dilini bilməyin özü yaxşı tərcümənin “birinci zəruri şərti” sayıla bilməz: bəzən tərcüməçinin ədəbi ustalığı, “fon bilikləri” və s. daha böyük əhəmiyyətə malik ola bilər. Nəzərdən keçirilən “vasitəli” tərcümə problemini “yüngülləşdirən bir amil”, Ukrayna və rus dilləri arasındakı yaxınlıqdır. Bununla belə, aydındır ki, “digər şərtlər eyni olduqda” məhz orijinalın dilinin bilinməsi sayəsində tərcümənin keyfiyyəti daha yaxşı alınır, buna görə də birbaşa orijinaldan tərcümənin zərurəti, peşəkar tərcümənin ümumqəbul olunmuş prinsiplərindən biridir.*

Beş yarımfəsildən ibarət olan **ikinci fəslin** (“Ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümədə leksik mənalарın verilməsi problemi”) **birinci yarımfəslində** (“Xüsusi isimlərin və adların tərcüməsi”) Ukrayna isim və adlarının Azərbaycan dilinə tərcüməsi üçün dəqiq müəyyən edilmiş orfoqrafiya standartlarının olmaması səbəbi ilə mövcud olan bəzi problemlər təsvir olunmuş, habelə xüsusi isimlər və adlar ilə bağlı olan leksik mənalарın lazımı şəkildə verilməsi üçün praqmatik amilin nəzərə alınması məsələsinə toxunulmuşdur.

İkinci yarımfəsildə (“Realı bildirən sözlərin tərcüməsi”) milli-spesifik realiləri bildiren sözlərin əsas tərcümə yolları təsvir olunur və verilən Ukrayna realisinin tərcüməsinin “optimal” üsulunun əsaslandırılmış seçimi problemi Ukrayna bədii ədəbiyyatının azərbaycanca tərcümələrindən konkret nümunələr üzərində nəzərdən keçirilir.

Tarixən azərbaycanlı oxucuların əksəriyyəti rus dili ilə və bu dilə daxil olan bir çox məfhumlarla yaxından tanışdır. Buna görə də, rus dilində “mənimsənmiş” Ukrayna realilərini, rus dilinə də tərcümə edilməsi çətin olan “mənimsənməmiş” Ukrayna milli-spesifik realilərindən ayrı olaraq nəzərdən keçirmək vacibdir.

Rus dilində “mənimsənmiş” realilərə, məsələn, “бублик”, “пан”, “татарщина”, “козаччина” və s. daxildir. “Mənimsənməmiş” Ukrayna milli-spesifik realilərinə isə, məsələn, “шапка-бирка”, “довбушук”, “тайстра”, “кептарик”, “крисаня” kimi əşyalar və hadisələr aiddir.

Son üç realiyə Oles Qonçarın “Маша з Верховини” (“Verhovinalı Maşa”) əsərində rast gəlinir: “**тайстри**, вишивані **кептарики** та чорні гірські капелюхи-**крисані** на чоловіках...” Əsərin rusca tərcüməsində bu realilər, səhifəaltı qeydlər verilməklə realı sözlərlə tərcümə olunmuşdur: “их **тайстры**¹, вышитые **кептарики**² и черные горские **капелюхи-кресани**³ на мужчинах...” Səhifəaltı qeydlərdə belə izahat verilmişdir: ¹Тайстры – торбы (torbalar). ²Кептарики – меховые безрукавки (qolsuz xəz gödəkçələri). ³Капелюхи-кресани – шляпы (şlyapalar); hər kəlmənin qərbi Ukraynaya məxsus olduğu da qeyd olunmuşdur.

İ.Əliyevanın azərbaycanca tərcüməsində bu realilər təsviri şəkildə verilmişdir: “torbalarına, çəkili, qolsuz xəz gödəkçələrinə və kişilərin qara, dağlı şlyapalarına...” Göründüyü kimi, əsərin rus tərcüməçisi qutsulların geyimlərinin dəqiq adlarını oxucuya ötürərək mətnin “milli kolorit”ini tərcümədə qoruyub saxlamağı lazım bilmişdir; azərbaycanlı tərcüməçisi isə tərcümə mətnini daha asan oxuna biləcək şəkildə verməyi tərcih etmişdir.

Müəllifin fikrincə, realı sözün verilən tərcüməsinin nə qədər “adekvat” olduğunu müəyyən etmək üçün mütləq orijinalın müəllifinin

həmin reali üzərində “fokuslaşma dərəcəsi”ni hesaba almaq lazımdır. Reali onun diqqətinin mərkəzində olmadığı, sadəcə “hekayətin fonu” olaraq xidmət etdiyi təqdirdə, tərcümədə səhifəaltı qeydlərdən istifadə oxucunu hekayətin daha önəmli hissəsindən yayındıra bilər. Lakin əsərin müəllifi reali üzərində aksent edirsə, həmin reali sözün təsviri yolla tərcümə olunması müəllifin niyyətini əhəmiyyətli dərəcədə təhrif edə bilər. Tərcüməçi hər konkret bir halda realinin həm müəllifin niyyətindəki yerini (“ak-sentlərin yerləşdirilməsi”ni), həm də əsərin tərcüməsinin nəzərdə tutulduğu oxuculara nə dərəcədə tanış olduğunu hesaba almalıdır. Məhz bunu hesaba alması tərcüməçinin ən optimal tərcümə variantını seçməsinə kömək edir.

Üçüncü yarımfəsildə (“Azərbaycan dilində tam qarşılığı olmayan leksemlərin tərcüməsi”) Azərbaycan dilində tam qarşılığı olmayan, müxtəlif nitq hissələrinə aid bir sıra konkret ukraynaca leksemlərin, habelə ukraynaca nidaların adekvat tərcümə problemləri nəzərdən keçirilir.

İki fərqli dilin leksik-semantik strukturlarının qaçılmaz uyğunsuzluğu üzündən mənbə dilin milli-spesifik realiləri bildirən sözlərinin hədəf dildə tam qarşılıqları olmaması ilə yanaşı mənbə dilin bir sıra digər leksemlərinin də hədəf dildə tam qarşılıqları olmadığı müşahidə olunur; bu yarımfəsil məhz bu səbəbdən yazılmışdır.

Əgər Ukrayna lekseminin orijinal mətnin verilən yerində çıxış etdiyi “məna variantı”nın (yəni verilən Ukrayna konseptininin) Azərbaycan dilində tam qarşılığı olmadığı aşkar olunursa, azərbaycanlı tərcüməçi bu leksemin (daha doğrusu konseptinin) *leksik səviyyə çərçivəsində* “leksik mənasını tam şəkildə verə bilmir” və buna görə “ən uyğun” qarşılığın axtarışında bu səviyyədən kənara çıxmalıdır. Beləliklə, tərcüməçi sözügedən leksik mənanın verilməsi məsələsini həll edərkən *eyni zamanda* mətnin “*artıq sintaktik səviyyədə kodlaşdırılan* məna komponentləri”nin verilməsi məsələsini həll etməyə məcbur olur və bu səbəbdən belə konseptlərin tərcüməsində *orijinalın kontekstini nəzərə almaq və bu kontekstin “ümumi mənasının verilməsini təmin etmək”* böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllif bu yarımfəsildə belə leksemlərin tərcüməsinə dair bir sıra misallar gətirir və həmçinin ukraynaca nidaların tərcümə problemlərini nəzərdən keçirir. Nidadan bəhs edərkən qeyd etmək vacibdir ki, bu nitq hissəsinin leksik mənasının “həllədiçi hissəsi” (“mehvəri”) denotativ mənası deyil, leksemin mənasının “emosional-ekspressiv komponentləri”ni daşıyan konnotasiyalarıdır⁷, buna görə də verilən ukraynaca nidanın

⁷ Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М.-СПб.: Академия, 2005, с.100.

Azərbaycan dilində tam qarşılığının olub-olmaması barədə cavab vermək çox vaxt xeyli çətin olur. Hər necə olsa, aydındır ki, ukraynaca bir nidanın azərbaycanca tərcüməsində leksik mənasının “kifayət qədər tam şəkildə” verilməsi üçün mənanın tək cə “denotativ tərəfi” (“nidanın ifadə etdiyi hərəkət və ya hal”) deyil, bu halda çox önəmli olan konnotasiyaları da ifadə olunmalıdır, – əks təqdirdə müvafiq tərcümə mətninin oxucularına göstərdiyi emosional təsir, tərcümə olunan nidanın kontekstinin orijinalın oxucularına göstərdiyi təsirdən daha çox zəif olacaq.

“Sözlərin konnotativ mənalарının verilməsi” adlı **dördüncü yarımfi-sildə** bədii tərcümə üçün çox əhəmiyyətli olan konnotativ mənalарın verilməsi problemi nəzərdən keçirilir. Məzmunun şəxsi, emosional-ekspressiv və mənəvi-estetik cəhətlərini ifadə edən konnotativ mənalар, bədii mətnin qavranılmasında və oxucu üzərindəki təsirində müstəsna rol oynayır.

Bir sözün konnotativ mənası müvafiq dil kollektivində bu sözün denotatına qarşı ümumi sabit subyektiv münasibətin müəyyənləşməsi ilə meydana gələ bilər. Digər yandan, dilin strukturunda müəyyən söz kateqoriyalarına konkret növdən konnotasiyalar qazandıran xüsusi “mexanizmlər” də mövcuddur. O cümlədən, sözlərin kiçiltmə və əzizləmə formasının mövcudluğu da belə mexanizmlərə aiddir.

Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş Ukrayna bədii ədəbiyyat əsərləri arasında kiçiltmə və əzizləmə formasındakı sözlərlə ən “zəngin” əsərlərdən biri Marko Vovçokun “Горпина” (“Qorпина”) hekayəsidir. Bu hekayənin və R.Şıxəmirova tərəfindən tərcüməsinin müqayisəli təhlilindən aşkar olur ki, tərcüməçi əksər hallarda kiçiltmə və əzizləmə formasındakı sözlərin konnotativ mənalарını verməkdən imtina etmişdir. Burada “leksik mənalарın tam verilməməsi” ilk baxışdan bir nöqsan kimi görünə bilər, ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu hekayədə belə sözlərdən istifadə, Marko Vovçok üçün müəyyən üslub yaratma vasitəsi olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan dilli oxucuların tərcümə mətnini bütövlükdə düzgün qavramaları üçün, ayrı-ayrılıqda hər sözün emosional çalarını deyil, mətnin ümumi üslubunu əks etdirmək tərcüməçinin borcu idi; ayrı-ayrı sözlərin konnotativ mənalарını həddən artıq “dəqiq” vermək cəhdi tərcümə mətninin zərər görməsinə səbəb ola, azərbaycanlıların “mədəni-emosional təcrübəsinə” yad, qeyri-təbii alınması ilə nəticələnmə bilərdi.

Müəllif iki dildəki isimlərə emosional çalar qazandıran şəkilçiləri müqayisə edərkən, Ukrayna dilində belə şəkilçilərin sayca daha çox olduğunu və daha tez-tez istifadə edildiyini qeyd edir. Sözlərə mənfi emosional çalar qazandıran şəkilçilər isə Azərbaycan dilində heç mövcud

deyildir. Bu fərqlin iki xalqın milli mədəni-emosional xüsusiyyətləri ilə bağlı olduğunu təxmin etmək olar.

Sözügedən mədəni-emosional xüsusiyyətlərə görə Ukrayna bədii ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı konnotativ mənaların verilməsi, xüsusilə diqqətli və düşünülmüş yanaşma tələb edir. Müəllif həm müsbət, həm də mənfi çalarlı konnotativ mənaların verilməsi spesifikasını nümayiş etdirmək məqsədilə bir sıra misallar gətirir (mənfi çalarlı konnotativ mənaların tərcüməsində Azərbaycan dili üçün tipik olan «*A biri*», «*A biri, A*» və «*A oğlu A*» konstruksiyalarından istifadə olunur).

Beşinci yarımfəsilə (“Frazeologizmlərin tərcüməsi”) Ukrayna frazeologizmlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi nəzərdən keçirilir. Frazeologizmdəki *məna dəyişməsi*⁸ səbəbi ilə frazeologizmlərin çox vaxt bariz ifadə olunan konnotasiyaları vardır, buna görə də bədii əsərin mətnində frazeologizmlərin işlədilməsi adətən mətnin oxucu üzərindəki ekspressiv-emosional təsirini gücləndirir. Buna müvafiq olaraq, frazeologizmin yaratdığı “ekspressivliyin” tərcümə mətnində də mümkün qədər əks etdirilməsi çox önəmlidir.

Frazeologizmlər iki növə bölünür: frazemlər (təkcə bir komponentində məna dəyişməsi olan sabit söz birləşmələri) və idiomlar (bütün komponentlərində məna dəyişməsi olan sabit söz birləşmələri)⁹. Frazemlər tərcümə edildikdə məna dəyişməsi olmayan komponentləri qayda olaraq həqiqi mənada tərcümə olunur, çünki frazemlərin tərcüməsinin “ekspressivliyi” adətən onun məna dəyişməsi olan komponenti ilə müəyyən olunur. Bu komponentin təsviri şəkildə tərcümə olunması nəticəsində frazem, tərcümə mətnində “ekspressivlikdən tamamilən məhrum” adı bir söz birləşməsi ilə əvəz oluna bilər, buna görə də tərcümədə “ekspressivliyin” qorunub saxlanması üçün frazemlərin sözügedən komponentini bir metafora ilə tərcümə etmək daha məqsədəuyğun olur.

İ.Kotlyarevskinin “Наталка Полтавка” (“Natalka Poltavka”) pyesinin personajlarının nitqində bir çox Ukrayna idiomları işlədilir və tərcüməçi Abbas Abdulla bu idiomların çoxunu əsl analoqları ilə, müəllifin fikrincə, uğurlu tərcümə etməyə müvəffəq olmuşdur. Ayrı-ayrı hallarda isə Abbas Abdulla tərcümə olunmaz kimi görünən idiomların tərcüməsi üçün yeni ifadələr yaradaraq əsl tərcüməçilik məharəti nümayiş etdirmişdir, məsələn: “...наколотив гороху з капустою” (...noxudla kələmi qatıb-qarışdırdı /yəni gəvəzəlik etdi/) – “...kələm əvəzinə kələm deyirdilər”.

⁸ Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М.-СПб.: Академия, 2005, § 127.

⁹ Yenə orada, § 128.

Bu misalda Ukrayna idiomu Azərbaycan dilinə frazeologizm vasitəsilə tərcümə olunmamış, lakin həm motivləşməsi, həm də denotativ mənası ilə mənəbə Ukrayna idiomuna, müəllifin fikrincə, xeyli uyğun gələn yeni ekspressiv metaforik ibarənin yaradılması yolu ilə tərcümə olunmuşdur. Tərcüməçinin Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan “paronimik söz oyunu” bədii üsulundan istifadə etməsi (*kələm* və *kəlam* arasındakı oxşarlıq), tərcümə mətninin Azərbaycan dilli oxucu üzərindəki emosional-ekspressiv təsirini daha da gücləndirir.

Ukrayna frazemləri və idiomlarının Azərbaycan dilində tam qarşılıqları nadirən olur, buna görə də bir frazeologizmin münasib azərbaycanca analoqunun tapılması üçün tərcüməçi Azərbaycan dilini və frazeologiyasını əla bilməlidir. Həqiqi söz ustası, tərcümə olunan Ukrayna frazeologizmlərinə xeyli uyğun gələn “konnotativ baxımdan dolğun” yeni ifadələri Azərbaycan dilində yaratmağa qadirdir.

Üçüncü fəsil “Ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümənin mətn semantikasına ilə bağlı olan cəhətləri” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. **Birinci yarımfəsildə** (“Slavyan və türk dillərinin arasındakı struktur fərqləri və tərcümə problemləri”) slavyan və türk dillərinin müqayisəli tipologiyası kontekstində Ukrayna və Azərbaycan dillərinin qarşılaşdırılması aparılır və bu iki dilin strukturlarındakı ümumi cəhətlər və fərqlər aşkar edilir. Ukrayna və Azərbaycan dillərinin qrammatik mənalar sistemlərinin əhəmiyyətli dərəcədə bir-biri ilə eyni olması (və ya uyğun gəlməsi) sayəsində bir çox Ukrayna *söz birləşmələrinin* Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi çətin olmur. Problemlər yalnız bu sistemlərin bir-birinə uyğun gəlmədiyini məqamlarda meydana gəlir.

Müəllifin fikrincə, Azərbaycan dilinin qrammatik mənalar sisteminin müəyyən xüsusiyyətləri türk dilləri üçün xas olan cümlədə sözlərin sırası ilə əlaqəli ola bilər. Slavyan dilləri cümlədə sözlərin nisbətən sərbəst sırası ilə səciyyələnir, ancaq cümlə üzvlərinin təbii yerləşmə qaydası SVO (mübtəda-xəbər-tamamlıq) şəklindədir. Türk dilləri üçüncü cümlədə sözlərin sabit sırası və təyin edən üzvün təyin olunan üzvdən qabaq yerləşməsi səciyyəvidir. Bu səbəbdən türk dillərində cümlə strukturu, sözlərin sırasının SOV modelinə ciddi uyğun gəlir və cümlənin predikasiyası həmişə cümlənin sonuna çəkilir. Buna görə, mübtədanın və ya tamamlığın “təsvirinin açılması” bir budaq cümlə vasitəsilə həyata keçirildikdə, həmin budaq cümlənin predikasiyası mütləq bütün mürəkkəb cümlənin predikasiyasından öncə gəlir və bunun nəticəsində bəzən cümlənin “əsas mənası”nın qavranılması xeyli mürəkkəbləşə bilər. Müəllifin mülahizəsinə görə, məhz bu durum

türk dilləri üçün səciyyəvi olan “polipredikasiyadan qaçma” meylinin və habələ “cümləni polipredikasiyasız açmağa” imkan verən qrammatik formaların əmələ gəlməsinə zəmin yaratmış ola bilər. Nəticədə Azərbaycan dilinin qrammatik mənalar sistemi *cümlə səviyyəsində* həmçinin “polipredikasiyadan qaçmağa” xidmət edir.

Aydındır ki, türk dillərinin “polipredikasiyadan qaçma meyli” olaraq təsvir oluna biləcək spesifik xüsusiyyətləri ukraynaca tabeli mürəkkəb cümlələrin tərcüməsində xüsusilə bürüzə verməlidir. Doğrudan da, azərbaycanlı tərcüməçilər ukraynaca tabeli mürəkkəb cümlələri tərcümə etdikdə budaq cümlələrin “əvəzedici”lərindən tez-tez istifadə etmişlər. Onlar ukraynaca budaq cümlənin azərbaycanca feli-sifət tərkibi ilə əvəz olunması və ya digər “qeyri-predikativ konstruksiya”ya çevrilməsi, mürəkkəb cümlənin bir neçə sadə cümləyə bölünməsi, tabelilik əlaqəsinin tabesizlik əlaqəsi ilə əvəz olunması kimi müxtəlif sintaktik transformasiyalardan istifadə etmişlər.

Son iki transformasiya növündə ümumiyyətlə dilə xas olan, cümlələr arasındakı əlaqənin müxtəlif eksplisit və implisit ifadə yolları xüsusilə qabarıq şəkildə görünür. Bağlayıcı sözlər, türk dillərinə nisbətən slavyan dillərində daha çox işlənir, Azərbaycan dilli oxucu isə cümlələr arasındakı əlaqələrin implisit şəkildə ifadə olunduğu mətni adətən daha asan qavrayır.

Azərbaycanca cümlələrdə bağlayıcılar və digər “bağlayıcı sözlər” nisbətən az işləndiyindən, azərbaycanlı tərcüməçilər ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümədə də tərcümə mətnində digər cümlə konstruksiyalarından tez-tez istifadə edirlər. Müəllif, azərbaycanlı tərcüməçilərin tərcümə prosesində ukraynaca *i (ü)* bağlayıcısının “funksiyasının əvəzlənməsi” üçün istifadə etdikləri bir sıra konstruksiyaları nəzərdən keçirərək bu yarım fəsli başa çatdırır.

İkinci yarım fəsildə (“Maksimum məna adekvatlığının axtarışları”) ukraynaca orijinalların “ədəbiyatşünaslığa aid məna komponentləri”nin verilməsi məsələsinə həsr olunmuşdur. Əsərin “üslubu”, “obrazlılığı”, “səs çalarları”, ideya-tematik xüsusiyyətləri, surətləri, “müəllifin ədəbi obrazı” – bunlar müəllifin öz əsərinin oxucularına təsirini “təşkil etməsi” və qüvvətləndirməsinə imkan verir; belə ki, bədii əsəri tərcümə edən şəxs öz tərcüməsində orijinal mətnin digər “məna komponentlərini” “əks etdirdiyi halda” bu “ədəbiyatşünaslığa aid məna komponentləri”ni əks etdirməyə nail olmasa, tərcüməsinin orijinala “məna adekvatlığı” baxımından yüksək dərəcədə yerinə yetirilə bilməyəcəyi məlumdur.

Burada tərcüməçi çoxlu problemlərlə üz-üzə gəlir və həmin problemlərin həlli üçün o, həm ədəbi tənqidçi bacarıqlarına, həm də həqiqi ədəbi ustalığa malik olmalıdır. Ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcüməyə gəlincə,

dissertasiyanın müəllifi bu baxımdan şairlər Abbas Abdulla və Mikayıl Rzaquluzadəni xüsusilə qeyd edir.

Abbas Abdulla həm İ.Kotlyarevskinin “Наталка Полтавка” (“Natalka Poltavka”) pyesinin, həm də Ukrayna poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsində tərcüməçilik ustalığını nümayiş etdirmişdir. T.Q.Şevçenkonun “Заповіт” (“Vəsiyyət”) şeirinin Abbas Abdulla tərəfindən tərcüməsi Şevçenkonunkuna oxşar vəznə və səs çalarları ilə seçilir. Bu tərcüməni digər tərcüməçilərin tərcümələri ilə müqayisə edən müəllif, əsərlərin ukraynaca orijinaldan tərcümə edilməsinin əhəmiyyətini bir daha vurğulayır. Şevçenkonun “Vəsiyyət”inin ən uğurlu sayılan, A.Tvardovski tərəfindən rusca tərcüməsində belə, sonuncudan əvvəlki bəndin “ritmik-ekspressiv lövhə”sinin dolğun şəkildə verilməsi mümkün olmamışdır. Taras Şevçenkonun “Поховайте та вставайте, Кайдани порвите...” misraları A.Tvardovskinin tərcüməsində “Схороните и вставайте, Цепи разорвите...” şəklində səslənir. Bu bəndin Abbas Abdulla tərəfindən tərcüməsi, müəllifin qənaətinə, digər tərcümələrindən daha uğurlu alınmışdır: “Məni qəbrə sallayıb Üsyan edin, durun siz, Tökün düşmən qanını Qandalları qırın siz”. Tərcüməçi, “durun siz... qırın siz...” təkrarı vasitəsilə Şevçenkonun “Поховайте та вставайте” misrasındakına bənzər bir təsiri yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Şair-mütərcim Mikayıl Rzaquluzadənin ustalığı, İ.Frankonun “Муляр” (“Bənnə”) hekayəsinin onun tərəfindən yerinə yetirilmiş tərcüməsinin eyni əsərin Ə.Əhmədova tərəfindən tərcüməsi ilə müqayisədə nəzərdən keçirildikdə özünü büruzə verir. Ən parlaq nümunələrdən biri “Масти хлопа лоем, а він смердить гноєм!” (Gədəyə yağ sürtsən (belə), ondan peyın iyi gələr!) ibarəsinin tərcüməsi sayıla bilər. M.Rzaquluzadə bu ibarəni belə tərcümə etmişdir: “Üstün bəzək də olsa, için hələ təzəkdir!” Ə.Əhmədovanın tərcüməsi isə belədir: “Gədə nə olur-olsun, elə gədə də qalacaq!” Müəllifin fikrincə, M.Rzaquluzadənin tərcümə variantı daha uğurlu alınmışdır, çünki o, Azərbaycan dilinin frazeologiyasında orijinalından heç əskik olmayan, hətta səslənişi ilə belə ona bənzəyən qarşılığını tapmışdır: “Масти лоем – смердить гноєм” – “Üstün bəzək – için təzək”.

Üçüncü yarım fəsilə (“Mövcud olan kulturoloji fərqlərin tərcümədə “adekvat əks etdirilməsi” yolları”) Ukrayna əsərlərinin mətnlərində təsvir olunmuş və ya adı çəkilmiş Ukrayna xalq adətləri, ənənələri və inanclarının Azərbaycan dilinə tərcümədə əks etdirilməsi ilə bağlı kulturoloji məsələlər nəzərdən keçirilir.

Tarixən adətlər, ənənələr və dini inanclar xalqın şüurunda çox önəmli

yer tutur və buna görə bir çox “kulturoloji məna”ların “fiksasiya”sı və təşəkkülü üçün “motivləşdirici mühit” olaraq çıxış edir (Buna müvafiq olaraq, Ukrayna dilində belə mənaları fiksasiya edən bir çox *mərasim frazeologizmləri* də mövcuddur¹⁰). Bu səbəbdən bir Ukrayna bədii əsərinin mətnində müəyyən adət, ənənə və ya dini inancın təsviri yaxud adı mövcud olduqda, ukraynalı oxucu müvafiq konteksti qavrayaraq buna eləcə də verilən adət, ənənə və ya dini inanc ilə “motivləşmə yolu ilə bağlı” olan yuxarıda adı çəkilən bir sıra “kulturoloji mənalar”dan müəyyən bir “kulturoloji məna”nı qazandırır. Azərbaycanlı tərcüməçinin “kulturoloji vəzifəsi” də kontekstin *verilən “kulturoloji məna”sının* “mümkün qədər çox adekvat verilməsi”dir.

Müəllif, belə “kulturoloji məna”ların azərbaycanca tərcümələrdə verilməsinə dair bir neçə konkret nümunə verir: valideynlərə (ələlxüsus anaya) hörmətlə “siz” ilə müraciət etmək Ukrayna adətinin təsvirinin tərcüməsində; ukraynaca “одправити панахиду” (“panixida /cənazə ibadəti/ keçirmək”) və “піднести гарбуза (кабака)” (“balqabaq təqdim etmək /elçilikdə rədd cavabı/”) mərasim frazeologizmlərinin və orijinal mətnə bir dəfə adı çəkilən “priçastiye” /müqəddəs şəriklik/ mərasiminin tərcüməsində; habelə ukraynalı personajların “xristian davranış tərz”inin əks olunduğu üç epizodun tərcüməsi zamanı. Bu “xristian davranışı epizodları”ndan ikisi İ.Kotlyarevskinin “Наталка Полтавка” (“Natalka Poltavka”) pyesində yer alır və azərbaycanlı tərcüməçi burada “Перехрестись!” (“Xaç çək!”) və “Свят, свят, свят!” (“Müqəddəsdir, müqəddəsdir, müqəddəsdir!”) “xristian ifadələri”ni müvafiq olaraq “Bismillah, de!” və “Bismillah!” “müsəlman ifadələri” ilə tərcümə etmişdir. Belə halda kontekstlərin “əsas kulturoloji məna”sı düzgün verilsə də, belə bir sual doğur: “əsl xristian davranış tərz”inin bu cür “müsəlman davranış tərz”i ilə verilməsi İ.Kotlyarevskinin bütün pyesinin “xristian kulturoloji məna”sının adekvat verilməsinə nə qədər uyğun gəlir?

Bu halda təsdiq etmək olar ki, “Natalka Poltavka” pyesində təsvir olunan, İ. Kotlyarevskinin dövründəki Ukraynanın xalq həyatı və “xalq dindarlığı”nın, bir yandan, bütün fərqləri ilə yanaşı, həm də inqilabdan əvvəlki Azərbaycanın xalq həyatı və “xalq dindarlığı” ilə bir sıra ümumi cəhətləri və paralelləri vardır (Məhz bunların sayəsində azərbaycanlı tərcüməçi Ukrayna “xristian kulturoloji mənaları”nı Azərbaycan “müsəl-

¹⁰ Васильченко В.М. Українсько-російські паралелі обрядових фразеологізмів // Проблеми зіставної семантики: зб. наук. ст., КНЛУ, 2009. №9, с.268-275.

man kulturoloji mənaları” ilə “adekvat şəkildə” verə bilmişdir). Digər yandan Ukrayna xalqı əsrlər boyunca pravoslav xristianlıq üzərində yetişmiş, Azərbaycan xalqı isə islama etiqad etmişdir, belə ki bu dinlər iki xalqın mədəniyyətinə, məişətinə böyük təsir göstərmiş və tam dəf edilməsi mümkün olmayan “kulturoloji fərqlər”in meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində “Natalka Poltavka” kimi əsərləri tərcümə edən azərbaycanlı tərcüməçi seçim qarşısında durur: ya ““ümumbəşəri əbədi mənalar”ın üzərində aksent etmək” və “dini fonu əks etdirməmək” (bu halda Azərbaycan dilli oxucuda dini fərqlərə görə “psixoloji yadlaşma” meydana gəlməz və orijinal əsərdəki “mənalara”ın “dərindən ümumbəşəri cəhətlər”ini qavraması daha asan olar), ya da “psixoloji yadlaşmanı dəf etmə” yolu ilə gedərək tərcümənin oxucularına “dərindən xristian kulturoloji mənalar”ı çatdırmaq. İ.Kotlyarevskinin “Natalka Poltavka” pyesinin mövcud azərbaycanca tərcüməsinin təcrübəsi əsasında nəticə çıxarmaq olar ki, bu və ya digər alternativə üstünlük vermək olmaz.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın ümumi qənaətlərinin təsviri ilə yanaşı belə yekun vurulur ki, “vasitəli” tərcümələrin əksəriyyət təşkil etməsinə baxmayaraq, Ukrayna ədəbiyyatının azərbaycanca tərcümələrinin küllü, ukraynaca-azərbaycanca (və ümumi olaraq slavyanca-türkcə) bədii tərcümənin tərcüməşünaslıq problemləri üzrə elmi tədqiqatın aparılması üçün mühüm faktiki material sayılmalıdır. Hal-hazırda tərcüməşünaslıqda slavyan dillərdən tərcümə problemlərinin öyrənilməsi ümumiyyətlə slavyanca-germanca və slavyanca-romanca bədii tərcümə həddləri içində qalmaqdadır. *Ukraynaca-azərbaycanca* bədii tərcümənin problemlərinin öyrənilməsi də “bir-birindən olduqca uzaq” dillər arasında tərcümə hallarını əhatə edən ümumi tərcümə problemlərinin aydınlaşdırılması üçün önəmli olan bəzi yeni məqamların aşkarlanmasına imkan verir.

Ukrayna və Azərbaycan dillərinin mənsub olduğu (müvafiq olaraq *hind-avropa* və *türk*) dil ailələri üçün dil sistemlərinin quruluşunda və funksiyasında bir sıra müştərək momentlərin olması səciyyəvidir. Buna görə də istər çoxlu leksik mənaların, istərsə də sintaktik səviyyədəki bir sıra mənaların verilməsi baxımından ukraynaca-azərbaycanca bədii tərcümədə hind-avropa dilləri arasındakına oxşar bir mənzərə müşahidə olunur. Lakin dissertasiya işində aparılmış tədqiqat prosesində orijinal və tərcümə dillərinin daşıyıcısı olan etnosların “psixo-emosional” və milli-mədəni (“kulturoloji”) xüsusiyyətləri ilə bağlı mənə komponentlərinin verilməsi halında bu mənə verilmə mənzərələri arasında xeyli fərq aşkar edilmişdir. Slavyan və türk dilləri arasındakı “mədəni-emosional” fərqlərdən qaynaqlanan xüsusi

bir “tərcümə problemi” belə – konnotativ mənalara verilməsi problemi meydana çıxır. Tərcümədə kulturoloji amillərin hesaba alınması da müstəsna rol oynamağa başlayır.

Bu tədqiqat işində slavyanca-türkcə tərcümənin, hind-avropa dilləri arasındakı tərcümə üçün səciyyəvi olan daha çox öyrənilmiş problemlərin çərçivəsindən çıxan bəzi problemlərinə ilk dəfə toxunulmaqdadır. Bu problemlərin həm tərcüməşünaslıq, həm də dilçilik çərçivəsində öyrənilməsinin davam etdirilməsi önəmli görünməkdədir.

Tədqiqatın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı nəşrlərində əksini tapmışdır:

1. Об украинско-азербайджанских литературных связях // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, BSU 2005, №4, s.200-202.

2. К проблеме перевода украинских собственных имен на тюркские (азербайджанский и турецкий) языки // Тагиевские чтения. Международная научная конференция. Bakı, БСУ, 2006, с.349-353.

3. Азербайджанские переводы украинской художественной литературы в аспекте азербайджанско-украинских культурных связей // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” III Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, BSU, 2012, s.539-542.

4. Деякі зауваження відносно передачі конотативних значень в азербайджанських перекладах української художньої літератури // Східнослов’янська філологія: зб. наук. пр. Вип. 24. Мовознавство. – Горлівка: Вид-во ГПМ ДВНЗ «ДДПУ», 2013, с.200-211.

5. Некоторые замечания относительно проблемы азербайджанских переводов украинской художественной литературы, выполненных с переводов на русский язык // Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası). Bakı, BSU, 2013, №2, s.44-51.

6. Специфика синтаксических трансформаций при переводе сложноподчинённых предложений в славяно-тюркском художественном переводе (на материале украинско-азербайджанского перевода) // Karadeniz Araştırmaları, Yaz 2014, Sayı 41, s.243-249.

7. Ukrayna-Azərbaycan bədii tərcüməsinin bəzi kulturoloji məsələləri // Dil və Ədəbiyyat. Bakı, ADU, 2014, s.50-56.

8. Яркие страницы украинско-азербайджанского художественного перевода // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” V Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı, BSU, 2014, s.575-578.

**The History and Problems of the Translation
of the Ukrainian B lles-L ttres into Azerbaijani**

SUMMARY

The scientific thesis consists of the introduction, three chapters, a conclusion and a list of references. The goal of the thesis is to investigate the history and problems of the Ukrainian-Azerbaijani literary translation.

The introduction explains the topicality of the research and its novelty, defines its goal and objectives, its theoretical and practical significance, the research methods and the structure of the thesis.

The first chapter entitled “The Problems of History and Theory of the Translation of the Ukrainian B lles-L ttres into Azerbaijani” consists of three parts: (1) the historical survey of the publications of the Azerbaijani translations of the Ukrainian b lles-l ttres; (2) the description of the translational methodology employed in the research; and (3) the review of the problem of the “mediated translation” of the Ukrainian b lles-l ttres into Azerbaijani – rendered not from the original works, but from their Russian translations.

The second chapter named “The Problem of Rendering Lexical Meanings in the Ukrainian-Azerbaijani Literary Translation” is dedicated to the systematic examination of the problems related to the rendering of the lexical meanings. The chapter consists of five parts.

The third chapter named “The Aspects of the Ukrainian-Azerbaijani Literary Translation Related to the Text Semantics” deals with some problems beyond the limits of the rendering of the meanings of lexical units. The chapter consists of three parts.

The concluding part of the thesis presents general conclusions based on the results of the research and the evaluation of the perspectives of further researches of the topic.

Çapa imzalanıb: 05.04.2018.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

